

ТО ТОИ БІК КОРДОНУ

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

РУКА НА БРУКУ

(УРИВОК З РОМАНА)

Коли пронизливий голос труби почав свердлити мозок знайомими, надоїдливими звуками, Степан відчув, що сьогодні йому хочеться спати більше, ніж звичайно. Слухав, напружений і витягнений, як його Чорт, коли летить, розплатаний у стрибку через глибоку, широку фосу, слухав з заплющеними очима, немов ждучи, що буде там, по той бік? Нагло знайомі, привичні звуки обірвались, і за ними почали товпитися якісь нові, бистрі, квапливі, короткі — вони наскакували один на один, як піхотинці у штурмі на ворожі окопи, вперто, завзято, але зручно й легко перестрибаючи через себе.

— Невже алярм?

— Алярм! алярм! — кричали підофіцери.

Касарня метушилась тривожно.

По залі похожав Скорупка, його срібні офіцерські зигзаги на ковнірі поблискували несподіванкою, звичайно вранці він не приходив до залі.

Каптали кидали на всі боки пояснення, важкі та брязкучі, як ті магазинки з набоями, що їх вони теж розкидали по парі на кожне ліжко.

Хлопці похапцем стелили ліжка, похапцем, але дбайливо, чорти їх можуть знати, чи не доведеться потім ще по десять разів перестелювати? Хто встигав упоратись із собою, прожогом кидався до стаень.

Накладаючи сидла, стягаючи попруги, перевіряючи стремінні ремінці, зумбела¹ й поводи, руки хлопцям тіпались, літали, як рої бабок довкола лялпи.

Нервовість людей заражувала звірят, вони рвали голови вгору, блискали великими очима, з червоними й зеленими відблисками в зіницях, били копитами, і боязко, сторожко приставали, здригаючись, коли їх виводили із стайні.

Чорт теж тривожився. Оглядався на товаришів і стриг неспокійно вухами. В довгих щілках його зіниць горів злобно-розумний вогонь. Але, побачивши Степана, заспокоївся. Засідланий, пішов за ним слухняно.

Проте, коли Степан стромляв ногу у стемено, щоб плавким вигульком піднятись, ніби злетіти, на блискучу улоговину сидла, Чорт, як звичайно, вигинав зміювату шию, тягнувся з вищире-

¹ Вудила

ними зубами до ноги, норовлячи вкусити, хоч це, як і завжди йому не вдавалось. Спроба примхливого звіра і сьогодні справді Степанові приймисть. Була невідлучна в його взаєминах з кобачкою давала міцну й терпку насолоду, ставляла звіра на високий і тонкий пень розумної, сливе рівноправної, істоти, яка бережно відзнає свою непокірливість.

Почувши руку їздця на шиї, кінь зразу заспокоївся.

* * *

Для трьох рот прочитано в наказі гостре озброєне поготів'я. Вони не вийшли на вправи, ждали в касарні.

Про причину зарядження не було ані слова.

Минали години. Вправи відбувались на подвір'ї.

Минали години...

* * *

Коли копита зацокали по камінних брилках Личаківським шляхом вниз до міста, той цокіт залунав дуже лунко, підозріло лунав.

Щось тут було не так.

На вулиці, у провулках—скрізь було надто тихо. В камені не було чути жадного руху. Було вражіння, що місто мертве.

Те вражіння зростало, була мить, коли Степан, не пануючи більше над собою, виструнчився в стременах на весь зріст, простягнувши вперед голову, запустив у вузьку щілину вулиці свій зір, як тонке жало простої шаблі у піхви. Гострим шпилькою тим вістрям напруженого чекання уткнулося воно просто в зачинену браму костюлу святого Антонія, де вулиця тут раптом повертає ліворуч.

З міста йшли нечисленні прохожі, вони квапились, хулючись у брамах; скидалися на мух, що починають снувати довкола відкритої рани трупа.

До міста не йшов ніхто.

Здовж вулиці не було видно ані одного трамваю. Пригадавши, що вже зо дві години не чув їх дзвінків і журкотіння, привів до слухові.

Як великий гнійний жук, бряжчав по бруку розтрясеною каліскою серією сиротливий фіякер.

Степан стояв у стременах і слухав тишу мертвого міста.

Сусід ліворуч, то був Ясько Піщель, хлопець кмітливий і догадливий, глянув на Степана гостро і сіпнув за рукав:

— Ти що? Щось чуєш?

Так. Степан чув. Він опустився на сідло. Місто не було мертве.

Воно дихало.

* * *

Місто дихало. Так дихає у велику липневу спеку рідке повітря, знерухоміло повисле над обхопленою червоними язиками

огню купкою хворостяних хлопських хат, stodil, хлівів та стаєнь—
оді дихання стихії летить далеко в поля. Воно зрадливе: з його
утра родиться поривний вітер, що рве з стріх полум'яні снопи,
рокви й лати і несе чорт знає куди, так, чорт знає куди...

* * *

Коли минули торговий майданчик коло костьола, порожній
неприбраний, тількищо покинутий перекупками й крамарями,
виступили поза скрут вулиці — дихання міста почули всі.

Масою хитливих тіл їздців тіпнуло дрогнення наглого відруху.
Всі голови потягнулися наперед.

Відтіль упала команда:

— Асьць!

Означала вона, що треба уважати, що треба бути готовими.
До чого готовими? До чого?

Степан був готовий.

.....
У вйсті Личаківської видно було метушливу біготню.
Часом блискала там каска поліціянта, вона швидко зникала
у купі сірих, чорних і різнобарвних тіл. Здавалося, що якась
незрима рука мостить тими касками вулицю і притрушує шмат-
ками матерії, щоб укрити гранчасту сталь, щоб м'якше, щоб
м'якше.

Степан вдивлявся туди. Він знав: там бризне кров.

Не чув команди, від якої свиснули й заблищали в повітрі
шаблі, і коні почали рватися вгору обома передніми зразу, все
більше й більше виростаю^ю удовжину, на все довші і довші
рольоти часу відриваючись від землі.

Не чув команди: весь слух його був там, попереду, всмок-
тував важкий стогін повного муки дихання міста; ніздрям здава-
лося, що чують згар.

Наказ команди виконав на півсекунди пізніше всіх, штовхнутий
блиском лез і дрогненням м'язів коня. Решту Чорт зробив сам

Зір теж був там, попереду.

На тлі червоних цегляних стін будинку контори міської
електростанції мигали, як на екрані, швидкі, різнобарвні, хапливі
тіні. Екран коливало, наче його поставив хтось на велику гой-
далку, що з чимраз більшим розгоном летіла просто на голову.
Вже видно було жилковину заправи між простокутниками цеглин.

Тоді зір Степана, як жало шаблі, простромив в одну єдину
мить на одному місці три картини, що не мали, здавалося, ніякого
в'язку одна з одною:

Гурма звалених укупу тіл, що розлітаються нагло на всі боки,
як здухнута вітром шапочка кульбаби.

Над простягнутим навзак чоловіком у касці — жінка, що,
опираючись руками у живіт лежачого, намагається встати.

Жінка із скрючено вперед кинутими руками летить коміть
головою, зачіпаючись ногами за людину в касці.

Мусіла ще впасти команда. Її почув Чорт. Степан побачив себе в першому ряді, вже на тротуарі — ряд ішов валом тротуару до тротуару. Чув, як тяжко стогне під ним, скачу велике тіло коня.

Попереду, як миляна піна на воді від нового патьоку милю танула біготнява.

Ще мить, ще один стрибок, крутий поворот праворуч, за тим же скок, ще скок — і вал зіп'ятих угору кінських копит поламав над м'якою масою круглих, тісно стовплених, людських голів. Пригадався вигін за селом, на ньому бували цілі пліхи тісно збитих у купу порхаючих: ступиш ногою — полізе спід чобота зелено-жовта, мазиста серцевина бульбашки.

В обличчя хлинула гаряча хвиля — дихання стихії. (Вітер несе горючі крокви, полум'яні снопи чорт знає куди, так, чорт знає куди!). Дихання стихії — шум, треба прислухатися — почути окремі крики. Кричать люди. Білі птахи рук над головами, доклинають полотнища червоних транспарантів, здається: ось-ось вони злетяться косо вгору, фуркнуть, і тоді стане ясно, що це полум'я. Далеко, дуже далеко постаті окремих людей, це чоловіки й жінки, вони впливають раптом на поверхню, над голови, вони хитаються довго, дуже довго, вони очевидячки мусять вислизати в повітрі, здалеку не видно рук, що виносять їх угору, і тримають. Вітер несе сюди їх тонкі, страшні слова, від яких коні стрижуть вухами. Це від них товпа стала муром, на якому коні не зважаються стрибнути, стривожені коні з божевільними сполохами в зіницях великих очей. (Ступиш ногою: полізе спід чобота зелено-жовта, мазиста серцевина бульбашки).

Коні танцювали на місці задніми ногами, гризли зумбела і, зважаючи на біль від острога, відступали назад та облеглише скакали на твердий брук тверді копита.

Степан бачив, як клапті піни, спадаючи з конячої морди, спадають на цитриново-жовтий капелюшок якоїсь дівчини і роблять його подібним до бісквітового тістечка з крамом. Очі дівчини, пивні цятки з золотими іскорками, мигали так, неначе то Степан, диктував їм ритм і напрямок мигання. Тоді побачив, що це так дріжить його коса, вгору простягнута, шабля, кінцем леза виписуючи у повітрі кожне дрюгнення затисненої до болю ефесі жмені. Бачив ще, під муром кам'яниці ліворуч, біде лічича стрункого, кволого юнака, що головою виставав поперек товпу.

Тоді, десь ліворуч, почув стиснений зубами сик:

— Пусьць!

І ще:

— Пусьць! пусьць, пся креф!

Це Скорупка, пан поручник Скорупчинський, намагався вбити клином у товпу свого коня.

Хотілося крикнути тим людям:

— Ні, ні, ні, не пускайте! не пускайте, бо то смерть!

Але було вже пізно. Вже тріумфально котився його голівня

— За мнов!

Як розколота надвое колода, юрба пускала по самій середині доволу, тонку щілку. В неї за Скорупкою вдиралися все нові хрapi кінські, спини людей і жала шабель. Хутко вони почали кланятися управоруч і ліворуч, кланятися замашними блисками, що плазом ниряли в гущу тіл — від того на обидва боки вставала тверда хвиля, що перла на боки людські голови і товкла ними до стін кам'яниць.

Степан стояв ще на своєму місці, як побачив дивний рух у постаті блідого юнака під муром: він ніби комусь раптом уклонився, мотнув головою вгору, вона зламалась на в'язах і опала, відтикаючися бородою у вузькі, худі груди. Здавалося, ніби він стоячи заснув.

Оглянувся — дівчини з бісквітовим капелюшком вже не було. Може і її так? — боляче запекло в голові.

Струмина зв'язаних і людських тіл, що вдиралася у щілку, потягнула і його за собою. Оглянувся тоді на товаришів.

Обличчя в них були червоні, на деяких світився піт. Шаблі в їх мозолястих грубих жменях були затиснені міцно, проте виглядали як причеплені. Видко було, що не знають, що з ними робити.

Нагло побачив Сташка Ястшембського: підносився на стременах, розглядався довкола, а його ніздрі дрижали. Впадав зразу в очі між тамтими: був блідий. Дрижали не тільки ніздрі, горішню губу підняла вгору судорога і, злегка закотивши, тіпала дрібно, оголюючи гострі, білі зуби. Степан бачив, як Сташек виштовхав свого коня на сам край клина і, допавшись того місця, почав раз-у-раз нахилятися, опускаючи вниз руку з шаблею.

Щось там попереду мусіло статися, мусіла з'явитись якась віддушина для сил, стиснених у казані площі, бо юрба перед уланами почала ріднути, як рідне, танучи, пізній квітневий сніг, випавши на вогку ще та зігріту вже сонцем землю.

Стало простірніше.

Видко було свіжу зелень дерев на ланах перед воеводством.

Звідкись узявся поручник Сьвйонтек.

— Бій! Плазуй — високим фальцетом розсік його голос повітря.

Тоді плечисті тулуби парубків, одягнутих у військове убрання, здригнулися, і руки почали працювати. Так, Степан у ту мить особливо яскраво побачив у своїх товаришах звичайних сільських хлопців, що їх зразу можна відрізнити від міських людей по тій так добре знайомій примішці запаху житного хліба у поті, гострому пекучому, змішаному так часто з гарячим випаром кінським. Так, це були селяни, то було пізнати з їх рухів, розмірених, дрібку повільних, вони нагадували молотіння. Дехто бив, заплющивши очі. Багато в декого після в'ялих першого-другого ударів дальші починали падати скорше, з'являлося якесь завзяття, може навіть насолода. Степан бачив їх усіх в уяві з заплющеними очима.

Удари все ж були шуті, плазові.

Від них падали люди навznak або ницьма. Але їх скоро підіймали інші, і вони, ставши, воліклися геть, часом самі, часом з сторонньою допомогою.

Вкладаючи всю силу і притомність ума, щоб кінцем шаблем зачепити за живе м'яке людське тіло, що його було так по довкола, Степан робив ті самі рухи, що й його товариші. Та було вважати, щоб хто з офіцерів не побачив.

Юрба, хоч рідша, все ще натискала з усіх боків, і довбиття ряди верхівців, протискаючись вперед під ритмічними вимахами блискучих шаблель, скидався на ряд веслярів, що, глибоко загрибаючи блискучими від хвильливої стихії веслами, ведуть проти небистрої, але густої, неподатної струмини довгий, важкий, неповороткий сплав. Юрба уступала ліворуч, метушилася між деревами скверу, сповзала по його збочі вниз на Підваля на бруку проти воеводства робилося все рідше.

Крови не було. Може ще обійдеться?

* * *

Не обійшлося.

Десь ліворуч залунали один по однім глухі вибухи. Прийшло це нагло і несподівано, здавалося: хтось розп'яв над головою величезний струнний струмент і почав шарпати струни. Тоді вже кожна хвилина тиші була повна очікування.

Юрба завмерла, прислухавшись. Здавалося: ще щось прийде. Прийшло.

Як легкі вітрильники, обхоплені знизу догори полум'ям, що, ніби граючись, облизує, злизує тонкі плахтинки вітрил, несе на собі крик, легкий неспіввимірно легкий крик, що коли червоними полотнищами, плескав білими вимахами рук відтиснувшись зсередини, швидко стаючи зрозумілішим, природнішим, коваючись все гомінкішою й гомінкішою наснагою обурення, гніву, люті. Прикочувався захеканий, уривистий, прикочувався рев.

— Поліція стріляє! Поліція стріляє! Поліція провокує! Труна падають!

— Поліція!... Го-го-го! го-го-го-о-о-о!

З гирл Валової, Собеського й Руської плавом нахлинуло з моря голів. Вмить було повно людського тіла довкола, здавалося, що воно суцільною масою виповнює весь простір, що коні виступають на ньому, як на воді. Знизу, як з глибинних вирів, нагало стало грізне бурмотіння.

Улани, не виключаючи Сташка Ястшембського, стояли не порушно, блискучі шаблі повисли їм в руках без діла. Хлопці розглядалися довкола, раптом опам'ятавшись, не розуміючи своїх недавніх вчинків. Але ж вони не розуміли й помрукування товаришів.

Так було недовго.

— Уступися з дороги! Геть, голого! — це, нагнувшись вперед, рвав свого коня Сташек, пан старший улан Сташек Ястшембський.

Короткий мах великої, мозолястої руки у хрест коня, ляснула і вже кінь висів над людьми копитами. В ту ж мить блиснула шабля у Сташківій руці, хтось м'яко крикнув, хтось ще крикнув крізь затиснені зуби, і раптом Сташек почав сопіти, борсаючись на коні, смішно відчепірюючи набік руку з шаблею. Тоді він крім сопіння, не було чути нічого. Була грізна, жахлива мовчанка.

Нарешті високо над конем мелькнула ліва нога Сташкова, без стремена, руки кинулись плазма, ніби до плавання, і струнка дженджуриста постать старшого улана зникла внизу. Юрба затіпалась в цьому місці, як вода, в яку кинуте розпечений у вогнищі камінь.

— А де Скорупка? — блиснула думка, і очі почали гарячково обшупувати іздців. Нашупали. Там теж зачиначо клекотати.

Степанові заперло дух: що тепер буде? А? що тепер буде! Нагло відти рубнув повітря гострий крик. Цей крик мав бути наказом — кожна команда наказ. Але він був жалкою, боягузливою просьбою. Дивно було, як на таке ганебне скимління можна було відповісти послухом. А проте...

...як риба плотвою блиснуло щось високо в повітрі і зникло. Тут, і там, і там. Блиснуло знов. Зникло. Знов блиснуло...

Правда? неже правда? може то так тільки — обман очей? чи справді блиск вже вимотав з клубка тіл чорну нитку і витягає її вгору, а вона — клейка, масна, тягуча — повзе уздовж лева тоненькою-тоненькою гадючкою?

* * *

Люди тікали. Хоч як неймовірно — куди ж бо їм було тут тікати? — але так воно було справді: товпа, наче гумовий м'яч, стискалася на лівий бік, і вже перед очима зачинали сіро, матово поблискувати плитки бруку.

Був там ще один колір.

Степан, добачивши його, заплющив очі, лизнув чомусь язиком спечені вуста і проговорив до себе:

— Ага! так?

Було так:

Коли відчинив повіки, побачив, що Мацек Твардзян, його широковустий, рубашний та добрячий Мацек, шулікою повис із шаблею в руці над якимсь чоловіком.

Чоловік був такий: широкі чорні криси капелюха і дві стрілки вусів на обидва боки. Праву руку той чоловік підніс догори, якби боявся, щоб свист шаблі не змахнув його з голови його ширококрисого капелюха.

— Мацек! — кричав Степан, але чув, що, як у нічній зморі, не може добути з себе голосу. — Мацек! — але голосу не було, не було, не було!

Зрештою і він уже б не запобіг нічому.

Скісний блиск згори вниз, щось хитнулося, широкі криси капелюха застигли на мить, якби у страшному здивуванні, не ймучи чомусь віри, та вже наступної миті ліва долоня спазматичним рухом метнулася й защемила п'ятірнею місце, де недавно, секунду тому був лікоть руки.

— Мацек, скурвий сину, Мацек! — вирвалося риданням і ревом звірячим із звільнених нарешті, звільнених запізно, запізно! — грудей.

Мацек з високо вгору піднесеною рукою, з якої доземо сала шабля, стояв непорушно, наче теж чомусь дуже дивувався. Так, він дивувався. Шабля плавко виковзнула з його долоні, летіла вниз вістрям, зупинилась на м'якому, і коли кінь від бачив звися дуба й поскакав по вільній вже майже площі, з бренькотом упала на брук.

Тоді в полі Степанового зору знов появився Скорупка. Степан всадив Чортові остроги під живіт і понісся на ті чорні мертвецькі, жорстокі очі. Не бачив нічого більше. Над ним політало щось чорне, грудково сідаючи на землю, як сідають стаї перепелиць, сполошені прохожим, кінь шарахався вбік, Степан тис його коліньми і шпав люто, безтямно острогами.

Нагло в одному місці Чорт, хопивши копитами землю, втримав її, вона ховзнулася йому косо спід ніг, потім наблизилась швидко-швидко-швидко, дрогнула і гехнула м'яко й заспокійливо. Шарпнув ноги з стремен та не встиг вихопити. Тупий білий нозі нижче коліна поскакав червоно-чорними коліщатами в очі у голові і втих.

Пробудило його зомління, їдке свербіння в носі та в очі, що від нього збиралося на чхання і текли сльози. Лежав на землі, на бруку, полапав рукою, було слизько. Над ним стояв Чорт і, тривожно обнюхуючи, здалеку, ніби боявся приступити ближче, витягав до нього свою струнку, зграбну голівку. Коли побачив, що Степан розплющив очі, заіржав тихенько. Голова його то підносилась угору, вітрячи ніздрями, то опускалася вниз, шось нюхаючи на землі та пофоркуючи, проти голови Степанової. Глянув туди: лежала людська рука, долонею вниз, її скрючені пальці обхапували брилку брукового каменю. Здавалося, що вони вигребуть її і з нечуванним розмахом шпурнуть, важку, машисту, тверду, гранчасту. Дивився хвилину, ждучи того руху, ні, лежала мертва, не рухалась. Підвівся на лікті, глянув до кола, на бруку де-не-де куріли шматки розірваних газових трубок, клубки диму снувалися, як з забутих на стернищі напівпогаслих вогнищ конюхів. Смерділо.

Підняв свою шаблю, підняв Мацькову — теж ще лежала та застромив у піхву, одну, другу за пояс, прикликав Чорта. Спер на шию, повис на ній і так, висюючи, налапав здоровою ногою стремено. Чорт стояв, повернувши голову до господаря, поблизкуючи очима, дивився, що той робить, неначе хотів упертись, чи він дасть собі раду.

Торкнув коня і поїхав здовж будинку воеводства.

У його вікнах бачив обличчя урядовців. Гладкі, чисто пофарбовані, рожеві, жваво переговорювались, часом там зривався сміх, ботливий, нервовий сміх, по ньому було пізнати, що все властиво скінчилося.

Перший лежав молодий робітник, його обличчя було широко розплющене в небо, поруч лежав синьою підшивкою догори кашкет, одна рука, притиснена до грудей, ще перебирала пальцями, спід них слизько блискала кров, друга лежала вгреблена у брук, цілком як тамта, відрубана.

Друга була жінка. Лежала зібгана, ніби останню хвилину намагалася ще скулитись так, щоб зайняти якнайменше місця. Багато порожнього його залишиться після тебе там, звідки ти йшла! Було видно її обличчя, було худе, землянисте, як та мила картопля з державної допомоги, що нею всю зиму переживалася з малими дітьми, ждучи, виглядаючи весни й надії. Не було на ній сліду смерті. Хотілося вірити, що ось вона зараз стане і знеможеним хистким кроком голодної людини подибає дітей, що ждуть.

Степан помалу з'їхав униз по Валовій. Вже згори бачив, що це вже й справді скінчено.

На Галицькій площі поміж рідкою юрбою, що швидко розсипалася на всі боки, звивалася піша й кінна поліція і якісь цивільні, вихоплюючи з юрби окремих людей. Їх витаскували раз у раз на площадки ваговозів. Поруч стояв, попихуючи, обкопаний наглухо панцерник.

На Галицькій площі уланів не було. Знайшов їх аж на Марійській.

Там панувала та сама метушня, що й на Галицькій.

По бруку Марійської, обколовуючи пам'ятник Міцкевича, стояли один за одним три сірозелені танки, брязкочучи й випилюючи вгору найжені гарматками рила.

Невже аж стільки треба? Невже та юрба беззбройних, вогоньних, кволих людей, що від вітру хитаються, така страшна для тих гладких, вгодованих панів, що мають всю владу в своїх руках? Невже аж таку махину з маштрованих людей, залізних дивовиж і отруйних, зневладнювальних, слезоточивих набоїв треба пускати на неї, коли вона жадає такої простої речі—праці?

Все—і кінні та піші поліціянти, і пихкотливі авта, і мотоциклети, розставлені довкола площі, і шоломи уланів, яких на решті доглянув за пам'ятником Міцкевича, і панцерники та танки, обковані сталевими плитами, засіяні густо пацьорками вітів, наїжені дулами кулеметів і гарматок—ті дивовижі таємничі, що, ховаючи в собі людей, виглядали як наділені власним життям, несусвітні істоти—все те було докладною, переконливою, вичерпною відповіддю на питання.

Степан пригадував невеличкі зшитки, підпільні летючки, битим машинним письмом, як маком, усіяні сторінки, прочитуваним крадькома десь у лятрині¹, ношені тижнями на голому тілі, прив'язані мотузочком, підкидувані непомітно іншим, такому Піщельові, такому Триндикові, ще декому, про кого можна було сподіватися, що не донесуть, не злякаються, а прочитають і закарбують у пам'яті, а в найгіршому випадку, в випадку небезпеки, знищать.

Пригадував ті відточені гостро, неважкі для зрозуміння думки, такі прості, а такі повні внутрішнього вогню, від якого перегорало, здається, все нутро, пригадував ті спеціальні військові назви, знайомі йому вже з годин теоретичних викладів поруч-

¹ Відходку

ника Сьвйонтека й капітана Янти, назви, що тут нагло міняв свій зміст, наливаючись цілком новим змістом, яскравим, зрозумілим, конечно-потрібним, розкриваючи всю сутність нової тактики у збройному повстанні трудящих проти експлуататора-гнобителя, проти зажерливого фабриканта і безлічі його служників—попів, панів, офіцерів. Пригадував і починав по-новому, дуже яскраво, доторкально, розуміти серцем і волею, що раніше збагнув тільки розумом.

Досі для нього ці думки були мудрістю, так безперечною мудрістю глибокою, новою—але далекою. Читаючи захарові приклади з героїської боротьби трудящих у минулих переможних боях там, у тих країнах, де вже все найважливіше, найважче сталося, читаючи точно окреслені вказівки військової науки революційного пролетаріату, як розпалювати й керувати революційним вибухом мас, щоб він перетворився на організовану глибоку та стійку боротьбу за повне визволення, Степан, як горіла йому голова від читаного, мучився сумнівами, чи та наука не більша за людські сили—і тим самим чи не завдана тої сили, яка її зможе перевести в життя.

Правда, від тих сумнівів він був далекий у хвилини цих розмов з Марком, Манеком чи Перепелицею. Але пізніше, в казарняні будні затишали над ним своє важке плесо, коли на очі напливало підлизайство й чванькуватість Ястшембського тупа покірливості Капуст або легкодушна бездумність Твардовичів, коли уява яскраво усвідомлювала складну сітку апарату панської влади, що її цупко й зручно сплітали Скороход, Сьвйонтеки, Янти, Кушелевичі—за якими стояли ще й куратори та аудитори й інтенданти, а далі ті цивільні пани, що їх теж бачив у вікнах воеводства,—сумніви росли в серці впертих коріннями захланних і невибагливих бур'янів, і голова тріснула від ваги незазнаваних досі дум.

Де та сила, що стала б уперекір панському всевладдю? Вона? Чому вона досі не проявилася? Адже море кривди в захлистує кров'ю трудящих! Адже вже мабуть не може бути гірше!

Він знав, хто має бути тою силою. Це йому сказали не тілі білі зшитки КПЗУ з чорним маком машинового письма. Він бачив її вже й живу. Вперше там, на повітовому гостинищі несподіваних слів Марка, і вдруге там, на бруку Городецької по дорозі до в'язниці в завзятій видержці закованих у ґрати дани комуністів. Так вона була тільки там. Але чи її вистачить?

Силу селянина знав. Впертість червоних півнів на панських скиртах і стодолах, що, задушені в одному місці, зачинали по-м'яно співати в десятках інших, але ж на тому й кінчалася розкривала йому очі на всі сильні й слабкі сторони тієї сили. Так, вона була вперта і негасна. Але вона була—безголовою.

Бачив теж, як інакше, без зброї сливе, канчуками, глухою зневагою, по-панськи—розправлявся насильник з революційним відрухом його прирослого до землі руками й головою та с

цем класу.

І не там його голова, де він колись її бачив. Це вже минуло. Він вже давно виніс у голові своїй і у серці присуд на тих, кого колись вважав провідниками, батьками народу. Марко мав слушність.

Хтось інший мав бути головою, хтось інший мав дати провід. Але—чи дасть і він?

Такий був найважчий сумнів Степанів. Вже після того, як розвіялось його націоналістичне упередження, перегорівши у його думок, на які наштотхував приклад родини Зембів, поляків, що так бережно ставились до його національної окремішності, все ж таки ще й тоді у голові його, як розпечений цвях, не переставав свердлити сумнів, чи переможе та маса робочих, що їх він бачив поокремо на вулицях міста, чи переломить у собі тягу до спокійного життя, далекого від всяких потрясень, зв'язаних з ризиком і небезпекою.

Не вмів того назвати, бо з сумнівом своїм боявся признаватись перед Марком, це ще стреміло в ньому з минулого. Боявся міщанина в робітникові.

Те, що побачив сьогодні, дало йому відповідь на пекуче питання, дало наочну лекцію, якої не міг вичитати з книжки. Була вона радісна, хоч з очей не зникла пляма крови на бруку, синя підшивка кашкета і передсмертні судороги пальців молодого робітника та скулена, тиха мати дітям, що вже їх не побачить.

Так, у летючках з новими приказками народними, з новою мудрістю поневоленого трудящого люду, була вся правда. Не тільки правда для себе, книжкова правда, прекрасна й захватна, але обмежена тільки місцем, що її давала біла сторінка паперу, це хіба червоними бризками гарячої думки й палючого бажання в головах і серцях сірих ентузіястів Манків, Марків, Петрів—і Степана, так це теж! так... Ні, вона була правда жива, вона невидимими волоконцями виростала з тих тисяч голів і сердець, що він їх сьогодні уперше побачив,—на сторінці підпільного метелика вона тільки відбивалась, як у дзеркалі, схоплена і втиснута туди якимсь могутнім, дуже розумним, умом. Коротеньку мить мигнули перед очима, як живі, пронизливі, трошки косенькі щілки очей, знайомі здавна та з кожним разом розгадувані все по новому, все глибше, за кожним разом рідніші.

Так. То була ціла правда. Вона була жива, це було знати по тому, що у ній знаходила собі знову місце і мертва жінка на бруку, і живий ще молодик, що помре напевне, і затиснена на камені рука в калюжі липкої крови, рука, відтята його добродушним Мацьком, що так любив дівчат. За тою правдою виривалися хрупкі постаті ненагодованих дітей, що ждуть матерів. Вона, ця правда схилялася над ними теплом, співчуттям, усміхом. Любов'ю.

Але Мацьк... Ах Мацьк, Мацьк! Добрячий Мацьк, усміхнений Мацьк, який ти сліпий, який сліпий!

Не промовив до нього ані слова, коли, вишикувані знов чвірками, потомлені, з нервовими, неспокійними рухами, верталися ступою до касарні.

— Я думав, що ти вбився!—промовив Мацек перший.
— Як бачиш!—відповів йому коротко.
— Атож, бачу!—буркнув, неначе б невдоволений з того, бачить.

— Стефан Крайни, ви не вмієте їздити!—кинув йому михалком Скорупка, коли розпорошена рота збиралась і шикувалась на площі.

Степан промовчав.

— Чому ви упали?

— То через кров. Кінь посковзнувся.

Голос Степана звучав чітко. При слові „кров“ Мацек здригнувся, бачив це добре.

— Коневі нічого не трапилось?

— Нічого.

— А кричати вмієте?

Степан промовчав.

— Завтра до рапорту.

— За наказом, пане поручнику.

Рушили. По дорозі бачив каретки поготівля. Ранених відставляла поліція. Їх одночасно арештовано.

Каретки були і на Валах. Там було вже порожньо. Не було ані раненого робітника, ані мертвої жінки. Якісь старі бором люди у фартухах—сторожі очевидно—змивали з бруку перше воеводством кров. Степан був вдоволений з того, що хлопці могли це бачити. Так, правда ця—правда сувора. Вона не застерігає жодних наміток.

До рапорту ставав Степан у кімнаті хворих. Лежав при цьому на стовчечі. Нога стовчечна, не можна було і кроку поставити. З коня його вчора зняли.

Приходив поручник Сьвйонтек.

— Чому ви кричали на Твардзяка і що ви кричали?

— Я хотів його остерегти. Мені здавалося, що той чоловік має в руці револьвер. Я думав, що Твардзяк його не бачить.

— Про якого чоловіка говорите?

— Про того, що йому Твардзяк відрубав руку.

— Ви це бачили?

— Так.

— А може ви власне хотіли того чоловіка остерегти, а не Твардзяка?

— Пане поручнику, мені здавалося, що той чоловік хотів застрелити Твардзяка, а Твардзяк—мій приятель.

— Ага...

Сьвйонтек помовчав. Його блідо-сині очі зза старомодного цвікера дивилися повз Степана у широко відкрите вікно, з якого яким повнотонно бриніло молоде весняне повітря.

— Як то сталося, що ви впали з конем?

— Я побачив, що пану поручникові Скорупчинському гримить те саме, що сталося з паном старшим уланом Ястшембським, і я рушив туди. На калюжі крові кінь посковзнувся і впав. Стратив притомність. Коли опритомнів, довкола не було нікого.

Тоді я забрав свою і Твардзякову шаблю, всів на коня і поїхав шукати швадрону. Шукав за револьвером, але револьвера не було. Мені тільки привиділось.

— Добре. Другого разу не кричить непристойних слів на прилюдному місці. Маєте тиждень арешту по виході з кімнати хворих.

— За наказом, пане поручнику.

Пополудні прийшов Ясько Піщель, оповідав новини з роти. Ястшембські лежав у шпиталі. Мав поламані ребра, дуже його турбували. Вся рота дістала сьогодні надзвичайний побір різних ласощів: пачку пшеднього, чверть кіло мармеладу, пів манерки руму, порцію офіцерського цвібаку.

Про вчорашнє не говорили нічого. Часом тільки замовкали, снували кожний для себе якісь свої думи: думали про одне. На відхідному лише Ясько сказав;

— Сьвінство то, браце. До дзись дня сьмердзімі под носом, якби бил на смаленю вепша.¹

В вечірньому рапорті прочитали, що поручник Скорупчинський і Сьвійонтек, старший улан Ястшембські і улани Твардзяк, Рембач, Келжинські і Капуста з першої роти призначені до відзнак і похвали за бадьору бойову поставу в обличчі ворога і в обороні начальства. Були теж відзначення у другій і третій роті. Дехто, між ними Твардзяк, дістали позачергову, з повними поборами, двотижневу відпустку.

Твардзяк був уже знову в роті, коли Степан вернувся з кімнати хворих. Ще тиждень не бачились: Степан відбував кару. Потім, першої ж ночі, все вияснилось.

Твардзяк дуже змінився, відпустки по ньому не було пізнати; обличчя схудло, стемніло, кістки очні вип'ялись, очі, підкружені чорними обвідками, набрали звички зиркати бистро, ніби крадькома, набік, неначе там чаїлося щось небезпечне, готове щохвилини стрибнути.

Вночі Степан прокинувся. Зірвавсь, розглянувся—це Твардзяк стогнав крізь сон. Степан торкнув його рукою.

— Не лежи навznak, як спиш, а то в сні чорт-зна що привертється.

— Ні, братухо, ніщо мені не допоможе. Як не покладися, завжди те саме. Щоночі, щоночі!

— Що ж тобі таке?

— Він мені сниться.

— Хто такий?—питав Степан і, хоч догадувався відповіді, почув, як по спині йому побігли мурашки.

— Ано, той із площі перед воеводством.

Тиша родила мовчанку в серці, сковувала уста.

А Твардзяк, помовчавши, зідхнув і зачав говорити якимсь таким тихим і безбарвним голосом, що дивно було уявити, що це голос Мацьків:

— Не дає мені спокою. Приходить щоночі і правується зо мною. „Віддай мені руку“—каже. Зараз першої ночі прийшов

¹ Свинство то, брате. До сьогодні смердить мені під носом, якби я був при смаленні кабана.

такий самісінький, як був там на площі. Капелюх зімвусища пухнаті, лівою рукою лікоть затискає і каже: "Відай мені руку". Було мені тоді дуже страшно, але це ще нічого. Кинувсь я, перехристився і вже його тої ночі не було. А другу ніч прийшов знову. Був вже інакше вбраний: мав на ковальський фартух, у лівій руці тримав обчепки, а в правій такий кривавий лікоть, ниставив до мене і мовить: "Відай мені руку, бачиш сам чейже, що не маю чим за молот ухопитись". І кожної ночі приходить інакший: то раз швець, то бондар, то каменярь, то муляр, але найчастіше хлоп: або сіє, або копає, або оре—і завжди йому потрібна друга рука. І завжди словами обзивається: "Відай мені руку". А мене завжди страх бере, що не можу витримати, мушу кричати, хоч він нічого більшого не робить. Найстрашніше то те, що він ніколи не плаче, здається, що ця рука його не болить, говорить страшно спокійно... І ще те, що в сні мені завжди здається, якби я тільки знайшов ту руку і приложив її до рани, то приросла б. Але руки я не можу знайти...

"Пустили мене до додому. Думав я—перестане. Де там! Те саме. Так уночі. А вдень—думки, думки, думки, як сниться, що не почав би думати—завжди скінчу на ньому. І здається мені, що вдень ще мені гірше, ніж уночі. Може то й від думок він так мені переміняється в сні. Бо, кажу тобі, брате, зразу ж, як тільки я побачив ту руку на камінні, такий ляк облетів: а чим же він тепер на хліб зароблятиме? І я призадумуватись про нього, хто він такий, чи має діти. Чуться ті думки, як опирі по голові, вертять вогнем пекельним, а тут як на те ще ані кого розпитати, ані кому пожалітись лежиш у шпиталі, хотів я піти до тебе, але важко було, пізно крикнув ти тоді, брате. Но, але я ж то знаю, що я тільки моя і більше нічия. Гріх великий, тяжкий гріх покласти бог на мене, сказав я собі, не спокутую його. Але дома прийшов мені думка: піду до ксьондза, скажу йому все, він навчить мене, як гріх відмолити. Навчив мене. О! навчив мене! Знаєш, мені сказав? Знаєш, що сказав мені той чорт у білесенькій комірці? Що я добре зробив, сказав, що не гріх маю, а заслугу у мене, сказав, що ворога отчизни, себто ворога божого, покарати їдкій гадюці жало вирвав, сказав мені. А то ж був чейже я? Який чоловік якийсь і батько дітям дрібним, певно, певно батько дітям. Він мені каже: жало гадюки,—а я ж бачив ту руку, як лежала на камінню. Як він їм тепер на хліб заробить? А мені до причастя святого приступити каже і найсвятішим таїнством мене причащає. "Не піду—думаю собі в душі, стоючи по віді між людьми—Ні! Ні! Ні! не піду!..."

"Пішов, бо пальцем мені кивнув, велику шану того дня отримав, під час казання з газет про мої вчинки хвалебні вичитав, і яко приклад любови отчизни виставляв. Пішов я, але як

¹ Сорочка, що її вдягає на час відправи ксьондз.

був в устах оплаток ¹, так мене збридли, таким мені все те страшишим обманом видалось, що я ледве йому того оплата від ноги не виплював. Але в тій хвилині ще раз мене облетів страх; то ж блюзнірство, бог того не потерпить, поразить мене впаду трупом на місці. Не впав я.

Замовк і мовчав довгий час. Потім знов заговорив тим самим тихим голосом, але тепер у його в'ялості пробивалася якась дивна, могутня сила.

— А тепер знаю. Темний я, читати не вмю, жив досі, сам знаєш найліпше, як: дівчат псував, молився, слухав старших був шасливий. Але тепер знаю: бога нема.

Степан мовчав.

— Нема, псякров, бога, нема, нема, нема! Не знаю, як ти там собі, а я своє знаю.

Мовчав знову довго. Сидів на ліжку, спустивши вниз волотаті ноги, рукою м'яв неспокійно шорсткий жовнярський коц, ² горючими очима з страшенно схудлого обличчя дивився кудись повз Степана, не кліпаючи.

Нарешті зачав знов тихо:

— Ти не знаєш, що то за один?

Степан знав. Лежачи в кімнаті хворих, дістав від камфотера ³ газети з описом подій.

— Зредукований електротехнік.

— А як називається?

— Навіщо тобі?

— Хочу знати.

— Василь Максимішин.

— То—з твоїх?

— Як то—з моїх?—Степан здивувався: невже непоказний Мацек не такий недогадливий, як він гадав?

— Но, русин там, чи українець.

— Здається.

Значить Мацек не догадувався.

— Свиня був я, Стефане. Колись вже навіть тебе знав я завжди мені здавалося, що я як поляк—ліпший від українців, німців чи євреїв. Дурний був я. Тепер то перепалили в мені ті думки мої. Попіл: дмухни—полетить. Вже полетіло. Знаю: є тільки людина. Скажи мені: він має діти?

— Має. Трое.

— А що ще про нього знаєш?

Степан не зрозумів зразу.

— Ну, розумієш, він—не вмере від того?

— Напевне не знаю. Думаю, що ні.

— Хочу знати напевне. Взнай.

— Попробую.

Мацек ще мовчав.

¹ Католики приймають причастя в оплатках, без вина.

² Укривало.

³ Доглядач хворих.

— Знаєш, брате, дав би я рік життя, щоб мені хто мачив ті рої думок, що вихорем кружляють мені по Часом так подумаю: ніби то той ксьондз мав би слухати бож бунтівник, що проти отчизни йде—то він іде і проти і проти мого батька, хоче щоб вороги всіх нас, увесь взяли під ноги—то він зрадник. Але хоч знаю, що він там бунтувати, що може й підплачений якимись чужими грошми, все ж не можу погодитися з ксьондзом, і то ізза того що то зарібник, а я йому руку, що заробляє, відрубав.

Степан слухав тих слів з щораз більшим здивуванням:

Як? як? як? Мацек уважав свою жертву бунтівником, знав, чого хотіли демонстранти? і все таки—так трагічно живе свій, як він каже, „гріх“? Степанові стало страшно думки, скільки може заважити незнання якоїсь, сказати б, дрібниці у думках других людей. Скільки нового світла кидає криття такої дрібниці на всю людину, на всі її вчинки, на її життя, минуле і майбутнє, так, він бачив добре, як маленька дрібничка визначає вже у цю хвилину майбутнє неказного Мацька. Аж стрепенувся.

— Мацеку, Мацеку—ти хіба не знаєш, чого вони хотіли під воеводством?

— А чого ж мали б хотіти?—питав, відчувши в голосі пана здивування, за яким ховалося щось несподіване, щось, треба конечно взнати. Бо ті думки, ті думки!

— Праці хотіли. Хотіли, щоб їм пани дали назад ту працю з якої їх викинули, або якунебудь іншу.

Мацек зморщив брови. Погляд його виявляв недовірчливість.

— Глузуєш?

— Не глузую, Мацеку. Мусиш знати, що для сотень тисяч робітників у Польщі не вистачає праці. Панує так зване безробіття.

— Ні. Стривай. Тут щось не так. Знаю, що на селі заробітків нема. Але то так вже звичайно: на кому скрупиться, на кого хлопу змелеться. Але кажеш, для робітників теж нема праці.

— Нема. Кажу тобі правду.

— І той теж тільки праці хотів?

— Так.

Мацек скреготнув зубами. Тоді впер у Степана очі і глибоким шепотом заговорив:

— Бачиш. Ще мені може перечитимеш? Я тобі кажу, бога, нема! Може замість бога чорт світом керує—чи я звідси Тріпнув головою, якби відганявся від влізливої оси.

— Дай мені спокій. Голова мені лупається. Не розумію, нічого не розумію. Я темний, дурний хлоп. Я був сліпий. А тепер не знаю: що добре, а що зле.

Тоді Степан нарешті заговорив:

— Тихо, Мацеку. Лиши бога й чорта попам. Нам їх не треба. Не ломи голови над дурницями. Скажу тобі одно: за все що бачиш, винні люди, люди, тільки люди. І знай—не ти винний. Навіть за ту відрубану руку—не ти! Ти темний, але не дурний.

Хочеш я тобі покажу тих людей, що сіють зло, від якого тебе
злисть голова. Хочеш?

— Хочу.

— Покажу. А тепер іди спати. Завтра поговоримо.

— Кажеш: люди?

— Так, люди.

— Добре. Піду спати.

Слухняно, як дитина, ліг, загорнувся коцом.

— Спи, Мацеку, не думай!

— Спатиму.

За хвилину спав.

Не спав Степан.

ДВА БЕРЕГИ

(УРИВКИ З П'ЄСИ)

ПРОЛОГ

Мчить поїзд із сходу на захід. Лежить колгоспник у вагоні на верхній інколі у вікно позирає, а більш у газету дивиться, газету читає. Невідомому читати газету, тряско у вагоні. І так і так вертиться, погано читає, цікаве пишуть у газеті. Дуже цікаве. Усміхається колгоспник. Не витриваліше. Сів. Головою стукнувся об верхню полицю. Рукою мацає за годинник. Докірливо дивиться на полицю. Ще раз рукою голову помацав і полицю помацав. Міцна полиця. Кулаком злегка ударив — міцна полиця. Усміхнувся колгоспник, промовив:

— Міцна бісова лава, аж голова задзвеніла.

Іде повз провідник вагону. Зупинився, питає:

Провідник. Чому, хазяїне, не спиш?

Колгоспник. Виспався, хазяїне, не хочу.

Провідник. Спи, хазяїне, дорога ще далека, вставати швидко. Є час — відпочивай.

Колгоспник. Відпочив, хазяїне. Відпочив. Досить. Уже до роботи сверблять.

Провідник. А звідки їдеш?

Колгоспник. З центру їду. У столиці був.

Провідник. За піснями їздив, хазяїне?

Колгоспник. За піснями, хазяїне. Чудові пісні. Співати переспіваєш. Співаєш і ще хочеш.

Провідник. Проспівай — послухаю.

Колгоспник. Пісні про коня. Зліт був конярів, а я маю до цього цеху належати.

Провідник. Чув, чув. Багато знеосібка коней поїла.

Колгоспник. То такий гробак, що не милує. Доки я не за бригадора — восмеро пішло на мило. А шкода аж сліз. Молоді коненята, бойкі. Подохли. Не витримував пішов на стайню.

Провідник. Тепер не дохнуть.

Колгоспник. Третій місяць вартую. Немає такого випадку.

Лежить на спідній лаві людина. Невідомо якого фаху і соціального стану. Ворухиться, не спить, розмову слухає. Собі голос подає.

Невідомий. Знеосібка знеосібкою, а корма кормами.

Колгоспник. Що правда, то правда, а далі.

Невідомий. У нас і знеосібки не було, а половина

Через корма.

Колгоспник. Так таки й знеосібки не було?

Невідомий. На січці стояли. Захляли.

Колгоспник. І мої вівса не бачили, а нічого. Сівбу витримали. Косовицю вибрикуватимуть.

Лежить на другій спідній лаві червоноармієць, слухає балачку, ворухиться боку на бік повертається. Не витримав, устрів у балачку.

Червоноармієць. Де половина коней загинула — там не тільки знеосібка панувала, там шкідницьке ставлення до коня. А кінь же ж — це друг. Дай йому соломи, січки, сіна, дай вчасно, дай з ласкою — і напій його і доглянь — він не підведе, він вивезе. У мене кінь — Вітер, і справді як вітер — розстелеться в гальопі, землі не відчуваєш під ним. У поході сам не їстиму — його нагодую. Не підводив кінь мій мене і не підведе. А там де кінь за наймита — робити він не буде.

Колгоспник. Правильно.

Червоноармієць. Коня треба любити, коня треба берегти. Він перший помічник колгоспникові у господарстві. Він і на війні буде вірним помічником бійцеві.

Провідник. Кінь, як і паротяг: доглядаєш, шануєш, бережеш — возить. А махнеш на нього рукою — тепер підведе, а на війні й зовсім свиню підкладе.

Колгоспник (до червоноармійця). Ти там ближче до воєнного начальства — що чув про війну?

Червоноармієць. Що ти чув, те й я чую.

Провідник. Кажуть, війна буде.

Невідомий. Багато знають ті, що кажуть. Хто з нами буде воювати?

Червоноармієць. Війна буде. З нами є кому воювати. Аджеж ми — це інший світ, інша система, життя інше. Ми ростемо, міцніємо, а капіталістичний світ криза схопила за горло. Хрипить він, смерть свою відчуває і спробує найти порятunek у війні з нами.

Колгоспник. Правильно. І тут ось, у газеті про це пишуть.

(До невідомого) — На, читай.

Невідомий (рукою махнув). А геть, я не бачу читати.

Колгоспник. Шкода. Тут добре, наче для тебе написано.

Ось. З буржуйської газети наша пише. Слухай: „Схід япляє для нас необмежений ринок. За правилом цей ринок належить нам. Уряд мусить рішучіше шукати путь на Схід. Бо лише це допоможе ліквідувати кризу, безробіття, небезпеку голодних заколотів. На Сході ми маємо кам'яний мур більшовицької монополії. Нас не повинно це зупиняти, коли треба висадити цей мур у повітря динамітом“. Ти чуєш? (звертається колгоспник до невідомого). Це нас динамітом. Це нас — у повітря. А ось і ще краще. З білогвардійської газети. Слухай: „Нас не повинен зупинити роздум про розміри жертв. Коли треба буде, щоб навести лад в Росії, знищити мільйон, два мільйони більшо-

- виків—ми повинні їх знищити для блага відчизни, культури та людности“. Чи чуєш якої співають: два мільйони знищили нас. Невідомий. Мало що напишуть... Бумага мертва річ—вона все терпить.
- Червоноармієць. Але коли на папері викладаються плани, задуми і плани нашого класового ворога, то папір для нас перестає бути мертвою річчю. Він доки ще може кричати, як гучномовець, про небезпеку.
- Колгоспник. А ти послухай, на що вони сподіваються. Вони хочуть доброго стасуна зовні, щоб усе покотилося геть з країни атмосфера гаряча, особливо на селі, досить однієї сірника, щоб запалало полум'я повстань проти більшовицької влади у цілій країні“. Тьху! (плюнув колгоспник, вуси витер). Вони пишуть, що аж сміх бере. Хіба ж повстану я проти себе?
- Провідник. Правильно, хазяїне. Проти себе якось незручно повставати.
- Колгоспник. Вот іменно, хазяїне, проти себе повставати незручно. Дурнів немає—вивелись, і сірник їхній пишеться засмердить, а не горітиме.
- Червоноармієць. Не горітиме, папашо. Не горітиме. Нього тут палива немає.
- Колгоспник. От іменно, синку. Для їхніх сірників палива не буде. Час не той—люди не ті, а що атмосфера? Чи як він там, сукин син, виражається, у нас гаряча атмосфера. Роботка кипить аж полум'я спід рук. Тут він помилився, правду написав.
- Провідник. Тільки, хазяїне, не ту правду, що думав.
- Колгоспник. Вот іменно, хазяїне, цілив нам, а влучив в око.
- Червоноармієць. Інакше не може бути. Правда тут (з великим широким жестом навколо себе), а не там. Правда з нами.
- Провідник. Так як він написав? „Досить одного сірника, щоб запалали повстання“.
- Колгоспник. Так пише.
- Провідник. Хай тільки поткнуться—вони самі на тому вогні вогнищі згорять, як комахи. У нас є сила для зустрічі з ними.
- Колгоспник. І сила дужа—непереборна.
- Червоноармієць. І зброя наготові—міцна, досконала, в руках вона надійних. Так зустрінемо, що вдруге лізти не світитиме.
- Колгоспник (до невідомого). А ти ж чого мовчиш—чи віриш, що зброєю проти нас кують? Чи ти спиш? (Навпроти нього провідник, дивиться на лаву, де лежить невідомий, ліхтарем освітив. Лежить середніх років мужчина, невідомо якого фаху і соціального стану. Очі розплющені. Одну руку під голову підклав, другу лавку тримається).
- Невідомий (рукою махає). Не світи. (Очі жмурить). Не світи. Очі ріже, а я цього не можу терпіти.
- Колгоспник. То не світло тобі очі ріже, а правда. Правда наша більшовицька. Дійсність наша, міць наша, гордість наша (Гуде паротяг уривчасто, сильно).

Червоноармієць. Ну, мені, папашки, тут.
Колгоспник. Трогай. Тобі тут, мені далі, йому тут, і далі,
і скрізь. А виходить, що всім укупі, на однім фронті,
проти одного ворога. (Тисне руку).
Червоноармієць (Тисне руку). Правильно, папашо.
Провідник. Правильно, хазяїне.
Колгоспник. Так, хазяїне, повинно бути.
Провідник і Червоноармієць. Так воно є.

Знов гудок уривчастий і сильний. За вікнами замерхтіли ліхтарі. Поїзд
зменшив біг. Червоноармієць пішов. Провідник теж. Колгоспник у вікно вгруз.
Сніп світла залляв його. Сніп світла ковзнув по вагонові, де сплять пасажери.
Вупинився на невідомому. Жмурить очі невідомий, рукою наче від мух від-
махується.

Невідомий. Кажу відчепись, чого ти світиш, очі ріже, а я
цього терпіти не можу.

Колгоспник. Є такі, що нашого світла не терплять. Є оди-
ниці, але коли вони не вороги — підуть за нами. За мільйо-
нами підуть. Для них другої, кращої путі немає. Це най-
ширша і найкраща життєва соша.

Паротяг гуде, світло гасне, вагон покотив, зацокали колеса.

ЗАВІСА

ЕПІЗОД III

Ляйтенант. Перевірив?

Жандарм. Так.

Ляйтенант. І..?

Жандарм. Все як слід!

Ляйтенант. Глядіть мені.

Жандарм. Будьте певні, пане ляйтенанте!

Ляйтенант. Я певен тільки тоді, коли особисто перевірю.
Де люди?

Жандарм. На своїх місцях, пане ляйтенанте!

Ляйтенант. А делегати?

Жандарм. Тут, пане ляйтенанте!

Ляйтенант. Вони знають все, що треба?

Жандарм. Я особисто перевірів, пане начальнику. Людей
підготовано добре, і вони на своїй справі розуміються.

Ляйтенант. Не підведуть?

Жандарм. Будьте певні, пане ляйтенанте!

Ляйтенант. Ваші люди, уміють гав ловити. Справу з листів-
ками я не забув.

Жандарм. Справа прикра, пане ляйтенанте, але...

Ляйтенант. Без „але“!

Жандарм. Слухаю, пане ляйтенанте.

Ляйтенант. Приведіть делегацію сюди!

Жандарм. Є, пане начальнику!..

Крутнувся на одній нозі, побіг. Ляйтенант запалює цигарку, помітно нервує.
Дивиться на годинника. За лаштунками команда;

Команда. На міс-ці! Не частить! Твердіше крок! Де-ле-ція — стій! Ать-два! (вбігає, приклавши руку до кашкета, жандарм.)

Жандарм. Є, пане лейтенанте!

Лейтенант. Я сказав сюди.

Жандарм. Є, пане начальнику. Де-ле-га-ція!

Лейтенант. Від-ставить! Я пропонував організувати де-цію не з...

Жандарм. Вибачте на слові, пане начальнику, делегація з!.. делегація пристойна. Селянська. Ви переконаєтесь, пане лейтенанте (гукає). Пан лейтенант просить делегацію...

За лаштунків входить чоловіка шість „селянської“ делегації, на чолі Янеком. Одна груба жінка. Зодягнені в лахміття. Янек тримає хліб з собою, дивиться в землю. На обличчі покора. Решта делегатів до нього подібні. Лейтенант мовчки, затиснувши стека у руці, йде навколо делегації, уважно подивляючись. Делегати скося стежать за лейтенантом і, в міру поширення усмішки на його обличчі, усміхаються й собі. Дивлячись на жінку, лейтенант хвацько стебнув себе по халяві стеком і зареготав. Делегація теж вибухнула громом-сміхом. Лейтенант, раптово стримавши сміх:

Лейтенант. Мовчать! Ви що мені, прийшли кумедії привертати?! (делегати завмерли). Хто ви?

Янек. Ми пане начальнику, ми ваша світлість, ясновельможний пане, від скривдженого більшовиками населення із скаргою.

Лейтенант. Слухаю.

Янек. Не сила, ваша світлосте, терпіти, просимо вашого захисту. Просимо визволити нас, скривджених!

Лейтенант. Добре. Гм... Да... (до Янека) Ви звідки розумні?

Янек. З Кракова, ясновельможний пане!

Лейтенант. Дурак! У Кракові скривджених немає.

Янек (виструнчившись). Так точно, немає, пане лейтенанте. Я розумів запитання.

Лейтенант. Помовч! Треба розуміти запитання. (До іншого) Чим прийшли?

„Селянин“. Зобідили... Земельку забрали... З хати вигнали дітей притулку позбавили... Шукаю захисту під вашою ясновельможною рукою.

Лейтенант (до іншого). Ти...

„Селянин“. Пограбували, пане начальнику, більшовики пограбували.

Лейтенант (до жінки). Ти...

Жінка (басом). Знасильничали (вбігає II жандарм. До лейтенанта).

II жандарм. Пане лейтенанте! Пане лейтенанте! Приїхали генерал.

Лейтенант. Струнко! Де-ле-га-цію за кущі! (до жандармів) мною кроком руш!

Прикладаючи руку до кашкета і чітко відбиваючи крок, пішов. II жандарм. Згодом з'являється лейтенант, полковник, французький офіцер, у цивільному, білогвардійський генерал, корнет і ще кілька чоловіків.

Білий генерал. Ось вона, батьківщина. Крок ступити і

Полковник. Кожен жовнір прикордонної стражі знає місце-
вість, як свою зброю. Ген та височінь панує над більшо-
вицьким берегом. Для форсування річки, пане генерале...

Фр. офіцер. Я прошу вельмишановного полковника не нази-
вати мене генералом, тут я гість! Тільки гість.

Полковник. Слухаю, пане генерале! Гм... Гм... Для форсування
річки багато часу й сили не потрібно. Дозвольте, ваша
екселенціє, продемонструвати карту дії?

Фр. офіцер. Прошу. (Полковник розгортає карту, показує генералові.
Той, погоджуючись з висновками полковника, киває головою). Але, але...

Полковник. Я слухаю вас, ваша екселенціє...

Фр. офіцер. Тут мусять діяти не жовніри. Кадрові частини
доки що є неутральна сила.

Полковник. Будьте певні, пане генерал! Гм... пробачте. Ляй-
тенант, познайомте пана з силами повстанців, що чекають
виступу.

Ляйтенант (передає рапортичку, генерал читає, задоволено киває
головою).

Фр. офіцер. І це все?

Ляйтенант. Боже борони, пане генерале. Ми покладемо ве-
ликі надії на внутрішні сили. Досить стусана зовні, щоб
вибух стався всередині. Щодня приходять делегації від
селянства, що повстає проти більшовиків, навіть і сьогодні
прийшла. Коли пан генерал дозволить, делегація просила
допустити її до вашої екселенції.

Не чекаючи на відповідь, ляйтенант обертається і хоче йти за лаштунки.
Жандар, що весь час виглядав зза куців і стежив за розмовою ляйтенанта
з генералом, ховається і в ту ж мить чути голосну команду: „Де-ле-га-
ція струнко!“ Полковник нервово здвигує плечима.

Фр. офіцер (махнувши рукою). Відставить. Я вірю панове, що
кошти наші даремно не витрачаються... Такі докази, як
делегация, нехай цікавлять Лігу націй. А я гість. Я тільки
гість і приймати чужоземні делегації мене не уповнова-
жено. (За лаштунками команда. „Відставить! Можна розійтись!“ До
речі, ляйтенанте, ви не сказали мені, хто на чолі загону,
що має розпочати справу.

Білий генерал. Дозвольте, ваша екселенціє, на чолі загону я.

Фр. офіцер. Так. (Одвертається, дивиться на схід). Так. На чолі
загону ви. Добре (до генерала). Ваші люди?...

Білий генерал. Вони нетерпляче чекають наказу до виступу.

Фр. офіцер. Зв'язки з країною?

Білий генерал. Зв'язки є, ваша екселенціє, а крім того, ми
за згодою з паном полковником, відряджаємо на той берег
корнета Базарова...

Фр. офіцер. Так. Да, да. Поінструкуйте вашого корнета
Базарова, щоб він добре розумівся в тому, що на нього
покладається.

Білий офіцер. Слухаю, пане генерале. Корнета Базарова
добре поінструктовано. Маю за честь повідомити, що кор-
нет сам просився на цю небезпечну роботу.

Фр. офіцер. І ви такої думки, що він завдання виконає?
Білий генерал. Так.

Фр. офіцер. Добре. Проте не завадить поінструктувати
нета Базарова.

Одвернувся. Білий генерал одходить кілька кроків, до нього наближає
корнет.

Корнет. Що каже генерал?

Білий генерал. Він схвалює вашу ініціативу, корнете, і ва
мужність. Генерал не суперечить, навіть навпаки. Прос
щоб часу не гаяли.

Корнет. Я сьогодні вирушаю.

Білий генерал. Благослови боже вас, корнете. Ви муж
син своєї батьківщини, і ваш подвиг вона не забуде. Я б
гословляю вас, як рідного сина. Як рідного сина цілу
благословляю в небезпечну путь. (Обнімає, цілує, вити
сльози на очах, тисне руку). Збирайся, сину, йди.

Корнет. Я чекатиму на ніч.

Білий генерал. Добре. Як сина рідного благословля
Інструкції одержиш у лейтенанта. Головне — сміливі
рішучість і безпощадність. І безпощадність, розумієш? Ко
треба, вогнем пів країни випекти. Випечемо!.. По ко
в крові йти до мети... Підемо! Різатимем, вішатимем, т
тимем. Хай не здригнеться твоя рука. Ти йдеш розчи
шлях. Ти будеш не один. До тебе приєднаються тис
скривджених. Гніт підпалите, друзі допоможуть і вибух
Благословляю!

Корнет пішов. Генерал кілька кроків ступив за ним.

Фр. офіцер (до полковника). Його призначення чим мотивуєт
Полковник. Генерал цілком сумлінна людина.

Фр. офіцер. Сумління його залиште собі! Нам потрібні кер
ники, що виправдають наше довір'я.

Полковник. Слухаю, пане офіцере. На генерала цілком п
стойна характеристика є в штабі.

Фр. офіцер. Добре познайомите мене з тою „пристой
характеристикою“. Але більшість білоемігрантів не ви
вдовує нашого довір'я й надій. Кожен їхній крок (кива
генерала і корнета)...

Полковник. Слухаю, пане офіцере.

Фр. офіцер. Кожен їхній крок повинен бути нам відом
Попереджаю, відповідальність покладається не на генер
Він тільки служба. Відповідає штаб...

Полковник. Слухаю, пане офіцере!

Фр. офіцер. Коли треба купити кого з них, купуйте,
дати — продайте. Але...

Полковник. Не розумію пана генерала.

Фр. офіцер. Гроші — велика сила. Особливо для людей,
все втратили. Спокуса — сильніша від їхньої ідейно
Налагодьте певний нагляд за генералом і корнетом.

Полковник. Слухаю!
Фр. офіцер. У світі багато місця для нечесних шахраїв, що можуть спекулювати вашим довір'ям і відповідними документами. Генералові ніяких документів!

Полковник. Слухаю, пане офіцере! Слухаю. Я розумію, справа Горгулова надто прикра і повчальна справа, щоб її...

Фр. офіцер. Згадувати! Вибачте, полковнику. Справа Горгулова надто неприємна тема для розмови!

Полковник. Вибачте, пане офіцере! (павза).

Фр. офіцер. До речі, полковнику, хто організатор тої делегації, що мене так розсмішила... ха-ха-ха...

Полковник. Делегація, пане офіцере, виникла стихійно. Але, під доглядом лйтенанта...

Фр. офіцер. Перекажіть лйтенантові мою подяку. А тепер, полковнику, ви мені покажете споруди № 67. Моему урядові цікаво довідатись, як міцно бетонує франк східні кордони.

Полковник. Слухаю, пане офіцере! Що накажете генералові?

Фр. офіцер. Хай генерал зачекає мене в маєткові. Споруди для цього не цікаве видовисько! До речі, хай добре поінструкують корнета Базарова.

Пішов. Полковник пішов був слідом, потім повернувся. До нього підбіг лйтенант.

Полковник. Лйтенанте, перекажіть генералові, хай зачекає мене і пана генерала у маєткові. Пан офіцер має вислухати докладну інформацію про стан загону. Хай генерал приготує інформацію.

Лйтенант. Слухаю, пане полковнику!

Полковник. Генералові споруди не цікаве видовисько!

Лйтенант. Слухаю, пане полковнику.

Полковник. І доручить вашим людям берегти генералове та корнетове здоров'я!

Лйтенант. Слухаю, пане полковнику.

Полковник. До речі, пан генерал незадоволений з делегації!

Лйтенант. Насмілюсь докласти, пане полковнику, що мене поінформовано в протилежному! Пан генерал висловлював подяку...

Полковник. Лйтенанте! Мій лйтенанте! Ви чудесно справу свою знаєте.

Лйтенант. З вашого наказу, пане полковнику, я бережу здоров'я кожного, навіть найповажнішого, гостя!

Полковник. Я дякую лйтенанта за службу! Перекажіть все, що слід, генералові, а я побіг, бо його ексценція буде незадоволений. До речі пан генерал цікавився чи можна таку справу доручати корнетові? Ви потім відповісте панові генералові.

Побіг: Лйтенант насвистує. Наближається білий генерал.

Білий генерал. Куди пішли його ексценція і пан полковник?

Ляйтенант. Пішли берегом, пане генерале, милуватися краєвидами! То не цікава робота, пане генерале, милуватися краєвидами. Пан полковник наказав, щоб ви чекали в маєткові пана Кубленського, і приготували інформацію про стан дорученого вам загону.

Білий генерал. Слухаю, пане лейтенанте.

Ляйтенант. До речі, пане генерале, ви корнета Базарова добре знаєте?

Білий генерал. Син мого друга, що загинув, корнет Базаров всю кампанію боротьби з більшовиками був у моєму штабі.

Ляйтенант. То мені відомо! А чи певні ви, що корнет Базаров виконає справу, яка йому доручена.

Білий генерал. Корнет — хороbra й смілива людина. Мусить виконати.

Ляйтенант. Пана генерала цікавить, чи певні ви корнета Базарова. Чи можна йому вірити?

Білий генерал. Пане ляйтенанте! Я можу бути певен тільки про себе... Тільки себе певен, бо себе не зрадиш. А чужа душа — ніч. Я хотів просити пана ляйтенанта, щоб відним порядком наглядати за корнетом. Він одержує великі суми грошей, а спокуси такі великі... що...

Ляйтенант. Єсть, пане генерале!.. Наглядати за корнетом — це наша справа. Я вас не затримую, пане генерале. Його ексценція і пан полковник просили зачекати їх в маєтку.

Білий генерал пішов. Хвилину лейтенант дивиться йому в спину, потім обернувшись і пальцем кличе когось від кушів. Зза кушів виходять жандарм і Янек. Струнчилися, руки до кашкетів приклали, слухають, що накаже лейтенант.

Ляйтенант. Пан полковник наказав дякувати за службу. Жандарм, Янек. Раді стараться!..

Ляйтенант. Пан генерал з нашої роботи задоволений.

Жандарм, Янек. Раді стараться!

Ляйтенант. Далі діяти за попередніми інструкціями.

Жандарм, Янек. Слухаємо!

Ляйтенант. Ще пильніше берегти генералове здоров'я.

Жандарм, Янек. Слухаємо!

Ляйтенант. Берегти генералове здоров'я, щоб часом від падіння підковзнувся, і, падаючи, нас не забруднив!

Жандарм, Янек. Слухаємо, розуміємо!

Ляйтенант. За три дні чекаю зведення про діяльність жандарма і Янека. Немає на тому березі.

Жандарм, Янек. Слухаємо!

Ляйтенант. Можна йти. (Обернулись жандарм і Янек. Пішли. Корнет Базаров кроків ступили. Ляйтенант командує). Стій! До речі. Я задоволений з вашої роботи! Ось вам п'ять злотих на горілку. Делегацію почастуйте. Можна йти. (Пішли. Ступили кілька кроків. Ляйтенант командує). Стій! До речі. Краєвиди п'ятої фортеці і споруди шістдесят сім — видовисько не цікаве. Можна йти. (Пішли).

ЕПІЗОД VI

Колгосп. Праворуч видно скирти соломи. Через сцену від лівої сторони іде пас від двигуна. Трохи видно двигуна. Скрізь натрушено соломи. Двигун, робить, гуде молотарка. Десь далі гомін, спів. Біля двигуна стоїть Панас, ключчям руки витирає, спльовує. Проходить Мороз.

Мороз. Ну як воно, справа, Панасе Гавриловичу?

Панас. Справа ідють.

Мороз. Двигун більше не вибрикує?

Панас. Діло майстра боїться.

Мороз. Правда. Доброго майстра мусить діло боятись.

Панас. А майстра ми знайшли з золотими руками.

Мороз. Руки золоті, та душа темна. Мовчазний якийсь, загадковий.

Панас. Така вдача у людини.

Мороз. Можливо. А де він?

Панас. Побіг на став. Каже, — піду обмиюсь, бо все так свербить, — терпіти не можна.

Мороз. Добре: Я там Якова призначив тобі для зміни.

Панас. Якова?

Мороз. Ви просили його в помічники по військовій лінії, а я вирішив, що краще сюди. Там і Олекса впорається. (Панас мовчить, бере мазничку, мастить щось у двигуна) Олекса добрий хлопець, він добре упорається. (Пішов).

Панас (крізь зуби). Всі ви добрі. Та смерть погана, що не забере вас під три чорти (Входить Яків).

Яків. Панасе Гавриловичу, майстрові і військовому вождеві пошану. (Панас тисне руку).

Панас. Драстуй. Тебе у помічники призначено.

Яків. Був такий наказ. Кажуть, для кожної бригади ти чужорідне тіло. Іди до Панаса в обіми. Якнебудь там зспіваетесь.

Панас. Вони не помилились.

Яків. А де ж головмайстер?

Панас. Пішов десь. Скоро повернеться.

Яків. Давно пішов.

Панас. А тобі потрібно?

Яків. Ні, я просто цікавлюсь, куди він від двигуна тікає.

Панас. Чого йому тікати? Двигуна налагодив, робить як годинник...

Яків. А звідки він?

Панас. Казав, що десь з далекого міста, з центру. Має місяць відпустки і мандрує отут по прикордонню. Допомогає дечим людям...

Яків. Ото він (показує рукою в далину).

Панас. Від ставу повертається. Вмиватись ходив.

Входить Олекса в полові, в пилові

Олекса. Панасе Гавриловичу, хлопці пропозицію цікаву висувують.

Панас. А саме?

Олекса. В обідню перерву провести змагання на кращого стрільця.

Панас. Як?

Олекса. Отут до скирти поставимо мишені, а звідси від двору палитимемо.

Наблизився майстер — висока худа людина в чорних окулярах.

Панас. Найшли час.

Майстер. У чому річ?

Олекса. Я кажу, ударники з моєї бригади пропонують перерву на обід провести стрілецьке змагання. Василев бригаду викликали змагатися.

Майстер. А у вас набоїв багато?

Панас. Набоїв, тисяч зо дві. Але хіба в таку спеку, піскової такої роботи...

Майстер. А чого ж... Коли є бажання розважитись, чому не піти назустріч.

Олекса. Ми не тільки як розвагу, ми змагатися за перехідний приз, і виявити здатність свою стрілецьку.

Майстер. Коли набоїв є, ідея добра.

Олекса. Так що ж...

Панас. Раз немає суперечок, я згоден. Тільки орудуйте цією справою ви, Олексо, а Яків вам допоможе.

Олекса. Є, товаришу керівник.

Яків. А хто кому буде підлеглий?

Олекса. Будь ти керівником. Мені це ще краще. Тобі зручніше, ти не зв'язаний з бригадою, а я сам змагаюся.

Яків. Тобі все рівно, мені не все рівно. Я у підлеглі не підкорю тебе. Принцип у мене такий.

Майстер. Ви принципіальна людина, це добре.

Олекса. Значить умовились. До перерви (побіг).

Панас. Ти, Якове, гляди тут, я на хвилину побіжу в справу.

Майстер. Принцип у людини — це добре.

Яків. І я такої думки.

Майстер. А як воно живеться?

Яків. Хазяїв багато. Тиснуть, розгорнутись не дають. А я підкорюються не звик. Звісно, скандали бувають.

Майстер. Хазаїв багато. Гарна думка. Одноначалля, значить краще.

Яків. Відома річ.

Майстер. Значить, треба битись за одноначалля. Бо правду кажуть, що в семи няньок дитина ходить без очей.

Яків. А там де ви працюєте, там одноначаліє?

Майстер. Тільки одноначаліє.

Яків. І справи йдуть добре.

Майстер. Прекрасно (крізь зуби). У нас як колись... порядком лад, дисципліна.

Яків. А де ви працюєте?

Майстер. Я де працюю?

Яків. Еге!
Майстер. Далеко. В центрі. Звідси не видно. І палкою не докинеш. Далеко (пішов мйстер до двигуна). Отут помастить треба, чуєш, як тебе?

Яків. Яків.
Майстер. Отут, Якове, помастить треба.

Яків. Добре. (Виходить дід Ковтун. До двигуна йде, до паса). Діду, легше, а то заплутаєтесь у пасах, погано буде.

Майстер. Запутається, розплутаємо. Більше не плутатиметься.

Ковтун. Краще не треба. Ну, як воно?

Яків. Ідьоть.

Майстер. Дивлячись що.

Ковтун. Робота, питаю, як? (Яків мастить машину. Майстер дивиться на Ковтуна). Чого ж мовчиш, чи пилом вуха забило?

Майстер. А ти, діду, комісар?

Ковтун. А як же. Комісар. Комісар, товаришу майстер. Ми тут усі комісари.

Майстер. То то бачу, контролювати прийшов.

Яків. Такий контроль і по шапці можна. Він нам не контроль.

Ковтун. Як то не контроль, коли контроль? Маю право спитати у тебе, як у тебе діла, і робота як. Аджеж маю.

(Майстер скрутив цигарку, запалив. Сірника кинув на землю. Солома затліла. Сперше помалу, потім полум'я схопилося. Побачив Ковтун, аж затрусився. Сtribнув на огонь, Яків стрибнув, ногами розтоптали, і до майстра гнівно). Ти хоч і великий майстер, а дурня не валяй. Так же ж і пожежу можна зробити.

Майстер. (Палить цигарку, димком попихкує, скося дивиться, як дід Ковтун гнівається, метушиться. Цідить крізь зуби). Хоч ти й старий, діду, а свиней я з тобою не пас. Не тикай мені, бо не люблю я цього. Зрозумів?

Ковтун. Розумні слова не важко зрозуміти, а все жи з вогнем не балуйся, солома суха, як порох, спалахне, що зробиш?

Яків. З вогнем іграшки погані. Так і до пожежі недалеко.

Майстер. А тобі шкода?

Яків. (Чеше потилицю. Піт з чола витирає). Звісно, шкода, своє. Загине. Колгосп загине. А його берегти треба.

Майстер. Звісно, треба берегти. Я жартував.

Ковтун. Жарти, жарти... а хвіст набік (пішов).

Майстер. Жартував я. Дай, думаю, подивлюсь, як дбають про своє... люди в вашому колгоспі... Не звертай уваги. Це жарт був. А снилось мені минулої ночі пожежа, Така здорова, пів кулі земної охопила. І все горить, все на попіл нищиться... Ваш колгосп до тла згорів. Перший згорів.

Яків. Приснитись все може. На те сон. І в дійсности може, але без лихої руки не буде пожежі.

Майстер. А від лихої руки буде?

Яків. А як же. Лиха рука, вона, звісно, добра нам не хоче.

Майстер. Кому це „нам“?

Яків. Нам. Отим, що трудяться, ну колгоспникам, чи (Павза). От довго не повертається Панас Гаврилович, а треба побігти, на хвилину побігти. Так я... того... зар повернувся... А ви вже тут, будь ласка тихше з вогнем, обережніше, вітер роздмухає, весь хліб згорить.

Майстер (двозначно). Добре.

Яків. Що добре?

Майстер. Кажу добре.

Задзвонили перерву. Яків хотів був йти, зупинився.
Змовк двигун. Не гуде молотарка.

Яків. От й до обіду достукали. Коли ви хочете глянути стрілецьке змагання, ходіте, пообідаєм швиденько. перерва коротка.

Майстер. Добре. Подай клоччя.

Яків. Навіщо, я сам все що треба зроблю...

Майстер. Подай, кажу.

Яків подає. Майстер витирає руки і жбурляє клоччя під ноги. Яків дивиться то на нього то на клоччя. Вбігають Килина, Василь, Олекса, з мисками, з гвинтівками. Всі пилом запорошені, тільки зуби блищать. Мовчав бадьорі, жваві. Розставили мишені, зникли. Кілька хвилин спена порожня. Повернувся майстер. Чорні окуляри на кінчик носа зсунув. Дивиться на мишені, дивиться на соломку, на двигуна, на підвір'я колгоспівське. Стоїть, уважно розглядає, наче вивчає. Руки в кишені засунув. Цигарку смочче. З'являються Олекса, Василь, Килина, ще колгоспники. Прийшли з гвинтівками, принесли сміх, вигуки. Ожив тік. Майстер на двигун схилився, дивиться на всіх, мовчки Яків прийшов, хліб дожовує, звертається до Олексі:

Яків. У тебе все?

Олекса. Готово.

Яків. Хто першим піде?

Олекса. За списком.

Яків. Ні, бригада чия першою, твоя чи Василева?

Василь. Жеребка кинемо.

Яків. То давайте, бо часу мало.

Бере Олекса дві соломини, одкушує одну довшу, одну коротшу. В кулаках стис, простягає до Василя.

Олекса. Тягни.

Василь. Не хочу. Хай Килина тягне. Вона щаслива.

Олекса. Тягни, щаслива Кирино.

Килина. А яка першою стріляє, довша, чи коротша?

Василь. Коротша.

Олекса. Хай живе. Хай буде коротша. (Тягне Килина соломину, витягла коротшу. Сміється. Василь сміється. Усміхається тепло Олекса.)

А й правда щаслива Килина, а я й не знав.

Мороз. Не встиг вивчити, чи що?

Олекса. Не встиг, товаришу голово. Часу немає.

Яків. Ну, вже кінчили церемонії. Давайте стрілять. По три бійці на лінію вогню. По три набой на бійця. Показування по закінченні стріляння кожною трійкою.

Василь. А чому не після кожного пострілу?
Яків. Часу ж бракує. Почнемо показувати — на стріляння не буде часу. Ну, починай! (Лягла Килина, ліг Василь, ліг третій колгоспник, стріляють. Відстрілялись, встали. Показує вартувий колгоспник влучання. Яків констатує). Василь п'ятнадцять, Килина п'ятнадцять, Хведько тринадцять. Сорок три з сорока п'яти. Непогано. Давай, Олексю. (Ліг Олексю, і ще два колгоспники, націлились, стріляють. Показує наслідки стріляння вартувий колгоспник. Яків підсумовує). Олексю п'ятнадцять, товариші його по чотирнадцять. Разом дали влучань з сорока п'яти можливих — сорок три. Непогано. Давайте зміну. (Лягла друга трійка Василевої бригади. Її змінила Олексина трійка. І так тричі мінялися стрільці. Відстрілялися колгоспники, підсумував Яків). Із ста вісімдесяти можливих дала Василева бригада сто сімдесят три. А Олексина сто сімдесят. Перемога за твоєю бригадою, Василю. Ти хоч недалеко, але ж відстав, Олексю, і перехідного приза одержує Василева бригада.

Вигуками зустріла підсумки змагань колгоспники. Мороз вийшов на середину.

Мороз. Непогано стріляли хлопці, але ж можна краще. Треба краще. Треба по-ворошилівському. По-наркомівському стріляти. Жадної кулі повз ціль. Отож і працювати, і стріляти по-більшовицькому. Оце й буде зміцнювання оборони нашої батьківщини.

Червоний прапор — перехідний приз — дістала Василева бригада. Стоїть Килина, прапора тримає, дражнить Олексю.

Килина. Ну як, Олексю?

Олексю. Добре, щаслива Кирино.

Килина. Не вірю.

Ковтун. Добре, як після кислоти в роті.

Килина. Ото так.

Олексю. Зовсім не так. Чого ж мені погано мусить бути, коли бригада моя стріляє непогано. Але хай усі стрілятимуть краще від неї, я скажу добре. Чуєш, щаслива Кирино, добре.

Мороз. Правильно, Олексю. Дай п'ять.

Яків. А тепер я покажу, як ми стріляли колись...

(Іде, ставить п'ятака на мішень, повернувся, ліг, націлився, бахнув). Ми отак стріляємо. (Пішов. Узав п'ятака, приносить, показує дірку, пробиту кулею. Всіх переможно оглядає. До майстра звертається). А ви, товаришу майстре, не хочете змагатись?

Майстер. Не змагався, не доводилось.

Яків. Так чого ж ви, кройте. Чи ви, може й стріляти не вмієте?

Майстер. Стріляти. Мабуть не вмію. Не доводилось.

Яків, Олексю, Мороз. Та що ви кажете? Не доводилось стріляти. Диво, аж дивно. Невже дві війни повз вас пройшли, не зачіпили.

Майстер. Я баптистом був. Старовіром. Заборонялось нам зброю до рук брати.

Мороз. А тепер теж?

Майстер. Тепер... Тепер я одійшов од тої віри, але стріляти ще не стріляв.

Яків. То чого ж ви, кройте, я вас в два щота навчу. Беріть не бійтесь, беріть.

Тягне за рукав майстра на лінію вогню. Дає до рук гвинтівку. Взяв гвинтівку, сьак-так вертить, питає:

Майстер. А як же вона стріляє? Як її зарядить?

Яків. Ось я вам...

Бере гвинтівку, заряджає, показує, як треба лягти. Ліг майстер, зігнувшись, гвинтівку до грудей прикладає. Дивиться Мороз, не витримував.

Мороз. І справді, мабуть гвинтівки не держали в руках. Дайте вам покажу, як лежать, як цілитись треба.

Вибіг Мороз зліва вперед майстра, по гвинтівку руку простяг, а справа налетів. У Мороза з рук гвинтівку вихопив.

Яків. Ти чого не в свого воза сідаєш. Мені доручено керувати чи тобі? Скажи, я до тебе лізу? Я до керування колгоспом лізу? Тож то й воно. (До майстра). Я вам покажу, як лежать треба, як цілитись, як стріляти. (Ліг, показує стрільцькі вправи з гвинтівкою) Ну, тепер ви. (Взяв майстер гвинтівку, ліг, копіює Якова, добре копіює, стають Яків праворуч спереду від майстра, спостерігає вправи майстрові. Позаду колгоспники стежать. Інструментує Яків). Не моргайте і не смикайте. Хотів щось спитати майстер, голову повернув до Якова. Встиг промовити:

Майстер. А як того... (Натиснув випадковон на курок. Ну зовсім не і випадково. І гвинтівку „випадково“ повернув на Мороза, вистріляв. Ранив Мороза в руку, вище лктя. Ще б трохи й убив би). Ой, що це я! (Удавано злякано скрикнув майстер. Журбнув гвинтівку на землю. Охопився. Ще раз скрикнув). Ой, що ж це таке! (В груди себе вдарив. А навколо галас, Килина Морозові руку перев'язує, рве червоного порпа на бинт).

Мороз (до майстра). Обережніше треба. Так і вбити можна. Ковтун. Оце стрільнув. Оце влучив!

Панас. Випадковий постріл.

Яків. Я ж попереджав.

Майстер. (Удавано злякано). Ой, що ж я наробив!

Жінки. Ох-ох... господи. Що ж це таке... до крови. Ах... ах...

Мороз. Ну, досить. Живий лишився, значить добре. Кінчайте стріляння й до роботи. До роботи. Ви, діду, запряжіть коней, я під'їду до лікаря. (Охкають жінки). Досить, каже (до майстра). Пускайте двигуна (До всіх). Ідіть на місця. Починайте працювати треба.

Пішов Мороз, пішли колгоспники, залишився майстер. Мовчки підійшов до двигуна, пустив його. Робить двигун. Гуде молотарка. Стоїть майстер, широко ноги розставив. Руки клоччям витирає. За окулярами очі сховав. Обличчю, як темна тінь, проповзла усмішка.

ЗАВІСА

ЕПІЗОД IX

Знову польський берег. Чути з радянського берега гудіння трактора й тривки пісні. Кілька секунд сцена порожня. З'являється жандарм.

Жандарм. Залишилось півгодини. Півгодини, і нестримною торпедою піде загін на той берег. На той берег, що мусить належати нашій державі. Ще півгодини, і червоні віхті пожеж нам скажуть: Час. Пора! (за лаштунками чути тупотіння кількох чоловіка). Янеку, то ти?

Янек. То я.

Жандарм. Кулемети?

Янек. Тут, пане начальнику.

Жандарм. Став єдин сюди, єдин сюди. Звідси як на долоні усе подвір'я їхньої комуні. Звідси січку різатимемо, пане Янеку.

Янек. Так точно, різатимемо, пане начальнику.

Жандарм. Готуй кулемети. Зараз маємо почати. Готуй швидше, бо пан лйтенант повертається.

Янек. Єсть, пане начальнику.

Кулемети сховано в кущах. Вони лежать так, що на сцені видно тільки ноги. Лйтенант, що з'являється, спіткнувся об ті ноги, і, вилаявшись, ударив роботою одного.

Лйтенант. Що то за порядки? Ноги порозкидали, як... як...

Жандарм. Вибачте, пане лйтенанте. Я наказав ноги геть прибрати. Дозвольте запитати: зараз почнемо?

Лйтенант. Зараз почнемо. Подзвоніть телефоном генералові, чи в нього все готове.

Жандарм. Слухаю, пане начальнику. (З кущів витягає замаскованого телефона, дзвонить). Алло, алло... це загін? Попросіть генерала. Попросіть Миколу Корнійовича. Що? При телефоні пан генерал? Пане генерале, а чи загін ваш готовий? Що? Готові, хоч сію секунду? Добре. Дуже, кажу, добре. Кажу, добре! (кричить, вішає трубку, і звертається до лйтенанта). Пане лйтенанте, загін готовий.

Лйтенант (махнув рукою). Перевірте, як встановлено мірники у кулеметів.

Жандарм. Єсть, пане лйтенанте.

Лйтенант. Подайте мого бінокля.

Жандарм. Є, пане начальнику.

Лйтенант бере бінокля, дивиться на той берег. Дивиться на годинника і нову в бінокль, нервує.

Лйтенант. Я кому наказав стежити в бінокля?

Жандарм. Пане начальнику... Спостерігачі стежать.

Лйтенант. Твої спостерігачі гав стежать. Чому немає сигналу?

Жандарм. Не можу знати, пане лйтенанте. Може ще не час.

Лйтенант. Учора було не час, сьогодні не час, залишилось три хвилини. Перевірте кулемети.

Жандарм. Слухаю, пане начальнику.

Ляйтенант. Чому спостерігачі нічого не передають? Я бачу д

Жандарм. Де, пане начальнику?

Ляйтенант. На дорозі біля млина.

Жандарм. То пил, пане ляйтенанте.

Ляйтенант. Знаю. Помовч, тобі говорю.

Жандарм. Слухаю, пане начальнику.

Ляйтенант. Я питаю, чому немає сигналу?

Жандарм. Нічого не видно, пане ляйтенанте.

Телефоніст. Пане ляйтенанте, вас кличе пан генерал.

Ляйтенант. Мені не час базікати... А ні, дайте сюди те

фон. (Залишається стояти на місці. Бінокль тримає біля очей, при

дає трубку до вух). Слухаю, так, так, слухаю, що? Чому не

сигналу до виступу? Я вас питаю, чому немає сигналу

виступу? Вас питаю... (жбурляє трубку). Він мене питає. У

не було сигналу...

Голос (за лаштунками). Пане начальнику, пане ляйтенанте, б

дим.

Ляйтенант. Де дим? Кулемети до бою.

Жандарм (повторює команду). Кулемети до бою.

Ляйтенант. Де, питаю, дим?

Голос. Вибачте, пане начальнику, то дим...

Ляйтенант. Питаю, де він?..

Голос. То дим, пане ляйтенанте, від трактора...

Ляйтенант. Пся крев, п'ять днів суворого арешту.

Вбігає жандарм II, підбігає до ляйтенанта, в руках тримає загорну

білого пакунка. Виструнчився, таємничо шепоче:

II жандарм. Пане начальнику, пане ляйтенанте. Прикра справ

але я не винен... (дає ляйтенантові загорнутий букет білих троян

Пане ляйтенанте. Прикра справа...

Ляйтенант (крізь сціплені зуби). Ну...

II жандарм. Маю за честь доповісти, панна Марія...

Ляйтенант. Ну... Вона відмовилась ваяти троянди?..

II жандарм. Ні пане ляйтенанте, вони з охотою, але...

Ляйтенант. Кажи.

II жандарм. Вони сьогодні зранку з паном генералом поїх

до Парижу. Гостювати поїхали до пана генерала.

Ляйтенант люто жбурляє троянди в обличчя жандареві.】

Ляйтенант. Помовч, пся крев, ти у мене говоритиме

Десять днів суворого арешту.

II жандарм. Слухаю, пане ляйтенанте, але...

Ляйтенант. П'ять днів суворого арешту за „але“... геть... (Ж

дарм зник). Він мені говоритиме... (звонить телефон. Ляйтенант

ходить і люто штовхає ногою коробку телефона). Помовч! (теле

дзвонить, захеканий жандарм вбігає, звертається до ляйтенанта).

III жандарм. Пане ляйтенанте. У відділкові є негативні від

мости. Пан полковник наказав відставити справу з виступо

Ляйтенант. Помовч!

III жандарм. Слухаю, пане начальнику.

Ляйтенант. Помовч, тобі говорено. Я знаю, що наказав пан полковник... Геть.

Жандарм зникає. Телефон дзвонить. Висувається зза кушів перший жандарм і бере трубку.

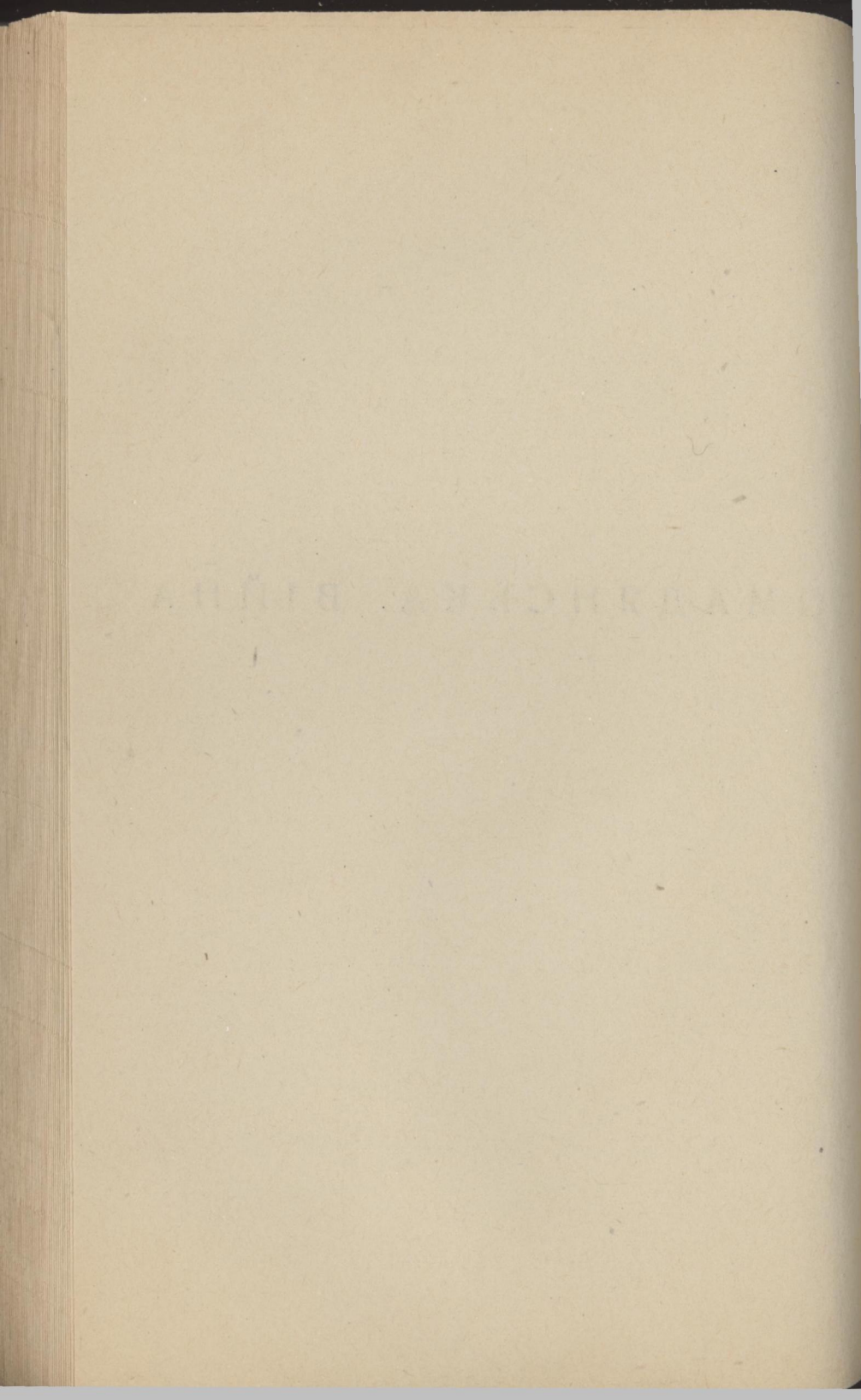
Жандарм (тихо). Алло. Так, стежний. А хто говорить? Що треба? Зараз скажу. Пане лейтенанте, пан генерал питають, чому не дається наказа про виступ?

Ляйтенант (швидко наближається, рвучко бере трубку телефона). При телефона лейтенант. Лейтенант. Маю за честь просити вас, генерале, чуєте, маю за честь просити — зберіть загін і негайно зникніть. Так, так, зникніть, як привид, щоб я ваших людей тут не зустрічав щоб доки не покличу, нікого небачив. Ваш корнет справу провалив. Його заб'ють як пса. І він на більше не заслуговує. Я все сказав, пане генерале. (Жбурнув трубку). Я все сказав (до жандарма й кулеметників). А ви чому досі тут? Геть... пся крєв!.. (чути, гуде трактор). Помовч!.. Ти мені гудітимеш. Сьогодні справу зірвано, сьогодні починаємо знову... Знову починаєм.

Рипить зубами, ламає стека, жбурляє його під ноги, топче троянди і широким кроком йде за лаштунки.

ЗАВІСА

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА

ЕПІЗОД З РОМАНА

Це було в листопаді,
 було давно це:
 кінський хропіт,
 підковний брязк.
 В хвіст і в гриву
 гнали ми дроздовців,
 трупи падали
 обличчям в грязь.
 Нарубались, наваювались,
 намотались, як павуки.
 Двое чи трое погонників
 зосталось.
 а вже клинок наш
 валиться з руки.
 Добре одчехвостили білу наволоч,
 добре потомились,
 хай йому грець!
 Коли це, дивимось,
 з дороги вправо
 такий непомітний собі хутірець.
 І чудом якимсь копиця сіна, —
 гайда коники, щаслива ніч!
 Зайняли хату, зайняли сіни,
 спати поклались в самій білизні.
 Місяць в вікна дивився потьмарено,
 хитав головою — ну й розгардіяш!
 Чобіт з карабінкою валялися в парі,
 десь під столом аж патронташ.
 Все перекинуто, порозкидано,
 гей бійці, програєте гру!
 Даремно і місяць світив віддано,
 викривав противника в яру.
 Даремно і коні стривожено іржали...
 Де наган, пам'ять напруж?...
 Під ранок покотом в хаті лежали
 постріляні, порубані сорок душ...
 ... У розповідача
 піднявся вус обурено,
 кров'ю налявся
 шрам через лице.

Вихор

вдерся в заводські будні, —
спомини викладавав помначцех.
Скільки їх по полю розкидано,
безтурботних партизанських голів?
Кожен із них відійшов безслідно,
ворога запалюючи, сам згорів.
І досвідом бою, блискучих атак,
кров'ю завіреним атестатом,
смертю мільйонів хоробрих — так
писався наш бойовий статут.
У ньому зайвого не відшукати,
кожна літера взята в бою.
Червоноармійцю, умій складати.
як тебе вчать, сорочку свою!
Сурмач просурмить тривожний сигнал,
готовий одразу був щоб ти!
Після одбою, готуючись до сна,
став у порядку чоботи!
Спи і в двоє очей гляди.
перевір як треба ніччю:
чи наллято в кожух кулемета води,
чи набито набоями стрічку?
Іде доба революцій і війн,
тобі кулемет доручила партія.
Так відточуй серце і зір свій
на почесній суворій варті.

15-XII 32 року

ЗОЛОТА ЛИПА

Геть на всьому просторі, від грізного колись кордону й до величезних Карпат, розкидала природа хитромудру систему тяжких вертепів.

Дев'ять допливів Дністрових та й сам Дністро — непереїзденні межі, що зупиняли, що стримували навали племен та народів. Коні великих і дрібних завойовників, славетних і забутих вождів, пили воду й омивали припалі пилом копита в долинах великої ріки.

А згори, з орлиних високостей, лихим і знаючим зором дивилися на цю сум'ятню прадавніх карпатські верховини, ніби відчуваючи, що от-от захлинеється дрібна ця комашня в нескончаних гірських глибинах, що от-от розіб'ється вона об безсильні груди могутніх гірських кряжів.

Заграви табарових вогнів половецького стану, Батиевої орди, татарських королів — Бели II й Андрія III, королів польських — Язиги й Яна Собеського, кримського хана Мурад-Гірея, турецького султана Мохаммеда IV, галицьких, волинських, литовських і київських князів, гетьманів — Хмельницького й Дорошенка, військо імператриці Катерини, цесаря Франца Йосифа, кайзера Вільгельма й царя Миколи вигравали над ясними людьми галицьких річок.

Росіяни, українці, мадари, поляки, турки, татари, монголи, білоруси, грузини, вірмени гинули в мовчущих водах Забруча Ікви, Серета, Стрипи, Коропця, Золотої Липи, Наравки, Гнилої Липи, Свіржа й Дністра.

Найлютіші бої точилися в долині Золотої Липи, від кордону аж до похмурих Бескидів.

Батий, Бурундай, Тугай-бей, Баторій, Гусейн-паша, Собеський та полководці імперій — Рум'янцев, Бен-Єрмолі й Брусілов в гарячковим хвилюванням промацували пульс кризової битви на узбережжі цієї ріки.

На двадцять сьомий день, відколи почалася війна, тисячі, десятки, сотні тисяч миколаївських та франц-йосифівських селян, вирвані з надір чорноземлі, як зуби з ясен, стягнені з усіх кінців обох імперій, убрані в смердючу амуніцію царських інтенданств, закуті в кайдани полкової дисципліни, загипнотизовані, порушним авторитетом острогів, погонів, хреста й корони, вивані всюдисущим привидом польового жандарма, котившись за наперцією одне одному назустріч, зіткнулися в кривавій сутичці на золотих галицьких ланах.

Більше, як половина з 400-тисячної армії Рузьського й Брулова і такої ж армії Брудермана й Бем-Єрмолі билися за перехопитися мостами Золотої Липи.

За два дні й дві ночі розтровоено десятки тисяч тонн талу, розбито гори рушниць, покалічено табуни коней, вбито кілька повітів людей, вибито десятки тисяч очей, сечено ліси людських рук і ніг, розмотано сотні кілометрів ських кишок, одрубано піраміди дорогоцінних голів, провалено гори тріпотливих сердець.

І якби пролиту людську кров можна було перелити в золото, ця кровожерна ріка по заслuzі носила б своє незриме ім'я.

І отруєні націоналістичною отрутою легіони „соціаліста“ і „судського, загарбавши в галицьких трудящих кров'ю вистраданний край, зіткнулися з галицькими стрільцями теж на Золотій Липі.

І бурхлива бригада юного маршала Віктора Шостака, що дрібного ядєрця зросла на буйних соках революції, яка віддала їй сотні найкращих своїх людей, твердим маршем ішла до Перекопу, через Херсонські й Таврійські степи, щоб, розвіваючи на подільських ланах пихаті легіони панів, винести червоні йові прапори на узбережжя Золотої Липи та до відногів гірних Карпат.

Не всі, хто йшов із Шостаком, досягнули Золотої Липи, всі, що досягли її, повернулися назад.

Але пишні молодики з кавалерійської бригади Шостака вже розгорнули на узбережжі цієї безжальної ріки переможний прапор пригнічених.

* * *

Махно, граючи шенкелями, гарячив свого ясногнідого, мав вівірка, коня. Буян, так звали коня, басував, вигинаючи шийку, капаючи з вудил білою, мов сметана, піною.

Тонкий, мотузяний чомбур тяжко звисав під підборіддя коня; нетуга петля, зашморгувши полоненого, що йшов до коневі, моторошно лоскотало йому шию.

Махно змахнув нагаєм.

— Чого замовчав, бандюго? Кричи, скурвий сину!

Від того помаху Буян шарпнувся осторонь. Затремтілий напружений чомбур. Полонений поточився вбік і закричав хрипким голосом:

— Я злодій! Я бандит! Я вкрав двоє коней у червоних драгунів.

Знялася хмара сухого порошу. Буян, високо задерши голову, коротко чхнув.

Махно, закрывши в батька й матір, сердито чвіркнув на землю.

Пацан Шурка в неперешитім англійським френчі верещав свистів, рохкав і все намагався носком чобота пацнути полоненого.

— Ач, петлюго, злодюго! — верещав хлопець,

— Я злодій!

Шурка метнувся вбік, ударившись спиною об Махнове стре-

но. — Що, злякався, пацан?

Юрба вибухнула оглушним реготом.

— Що, пацан, спробував?

— Та невже так страшно?

— У штабі, либонь, хоробріший?

— Та це він жартома. Наш пацан бойовий, — гримнув

Махно.

Знов сіпнувся чомбур і зловісний крик перекрив регіт юрби:

— Я злодій...Я вкрав...

Звідусіль повисипали червоноармійці.

— Махно, а що то за тигра така?

— Куди ведете, пощо?

— У штаб, у штаб, до командира сотні.

— Так, от хто наші коні краде!

— У них тут кварта вівса не дістанеш, а вони коні наші

крадуть.

— На кнопку його, гада!

— На кнопку!

— На кнопку!

Швидкий і безжальний вирок юрби.

— На кнопку, — спалахнули очі Махнові, — і в тому числі

зарубати!

Поволі, як неминуче лихо, вуслизнув з пихов клинок. Поло-
нений шарпнувся, напнувши чомбур.

Кілька селян, ніби заклопотані якимись справами, понуро
вешталися біля тинів.

Раптом з однієї фіртки вийшов високий, стрункий боець.

— Що за галас? Кого ведете?

— Протри очі, сплюхо, — розлючено гримнув Махно.

Високий боець, блимнувши темними очима, мовчки зирнув
на Махна.

— Не зиркай, не злякався, багато вас таких, — обурился
Махно.

— Бач, бандюгу злапали, — пояснили бійцеві червоно-
армійці.

— Хто й звідки, питаю? — суворо поглянув боець на Махна,
Якусь хвилину обидва їли одне одного очима.

Кулементник Ларивон Ларивонович Балабан — смуглявий,
стрункий хлопець, з кучерявими чорними вусами, дещо ски-
дався на солдата-індуса в своїм англійським френчі та темно-
сірій, з червоним верхом, шапці.

— Чуеш, що народ каже? Ну, і в тому числі, почитай на
плакаті. Там усе сказано, — буркнув Махно.

— А хто цю бучу збив, теж ти, Махно?

— А хоч би й я.

Балабан знову блиснув очима.

— Годі тобі, хлопче, теревені плести.

Кулеметник підійшов до полоненого, рішучим рухом з нього чорний чомбур, вийняв з кобури нагана, що його сити могли тільки старі бійці, й гукнув полоненому:

— До штабу, там розберуть!

Підійшла розвідниця Ганка. Тонка, височенька на по-солдатському вбрана, вона мало й скидалася на жінку.

— А ти б, Ларивоне, і плакат отой із нього скинув.

— Правильно, Ганко, під три чорти махновські вигадки.

Тинь переляку розтанула на обличчі в полоненого.

— Вони в нас коні крадуть, і в тому числі краплини маха в них не розживешся, а ви їх покриваєте, бандюків, на вас!

— Не горячись, Махно, не плюй. Розплюеш кусалки, ку буде нічим.

— Ха-ха-ха!

— На що йому зуби, коли в нього ікла?

— Ха-ха-ха!

— Собака бреше, а вітер несе, — огризнувся Махно. — Пшви всі на пень!

Він спересердя сплюнув і підосторожив коня.

* * *

Срібляним дзвоном тріпоче кленовий лист. Розсипчастим сльом переливається військова сурма. Звідусюди скликають ців сотенні сигналки.

Коли з шиї полоненого зняли аркан, а з грудей ганебну ліпку, коли він рушив селом мовчки, без вигуків, видовище втратило свою принадність. Юрба розтанула. Адже бандита конвоем давалося їй бачити щодня. От людина на аркані — інша річ.

Коло полоненого залишався тільки, гнаний жадібною дичою цікавістю, пацан Шурка. Поруч з Балабаном ішла розвідниця Ганка. Вони конвоювали полоненого, що йому кожна жакка тремтіла з страху.

Махно сердито оперішив нагаєм коня. Буян, здіймаючи хрипи пилу, помчав безлюдним селом. Синястим блискотом заготіли дуги підків.

— Стривай, Махно, стривай. А в штабі ж хто доповідати?

Полонений благально глянув на кулеметника. Махно, навіть не озирнувшись, мчав далі.

— Дивись, пацан, на Махна, дивись, тільки не вчись робити як оце він.

Шурка підтягнув надокучну шаблю, що теліпалася при боці.

— Дядю Ларивоне, та я їйбо, ніколи...

— Ніколи, ніколи, — перебила його Ганка, — а під Кахівкою у французьких колоніях, хто з Махном вино смоктав? І знизавши голос, додала: — А потім ще й до бабів водив його той проклятий Махно.

— Водив, — зніяковів Шурка, — та я застидався.
— А мене за гімнастерку шарпати не стидаєшся?
— Та ти ж своя, — засміявся пацан. Балабан слухав теревені
пацана, негрізні Ганчині докори і, зібравши в гнівливі зморшки
Фрондзове чоло, думав якусь свою докучну й прикру думку.
Вряди-годи він мовчки обдивлявся полоненого, його роз-
стебнуту перкалеву сорочку, старі полатані штани, босі поре-
зані ноги.
— Пощо крав коні?
— Треба було, — злостиво насупився полонений.
— Пощо крав, питаю?
Рука кулеметника тепло лягла на худе згорблене плече, що
виригнулося від цього дотику.
— Нащо питати? Однаково ж розстріляете.

* * *

Багато пройшло через Ларивонові руки заліза й людей.
Чого тільки не попереносила його пружна й могутня спина
за п'ять років роботи вантажником на одному з вокзалів. Ще
не займавши ящика, скрині чи там якої залізки, він відгадував
їх вміст.

А які підкови, лемеші, шворні, коси кував він у сільській кузні,
куди трапив він після того, як прогнано його з вокзалу, бо
васмілювся пожбурити гнилим яблуком у станційного жандарма
Сисоя Фоміча. Хто ж міг бути вищий за царя в Петербурзі,
а Сисоя Фоміча в — Кобищанах?

І які тільки люди не проходили крізь його руки за п'ять
років царських окопів, революції й громадянської війни. 52 Ві-
ленський, Михаїла Александровича полк, бої в Галичині, Серет,
Золота й Гнила Липа, Сян і Карпати, Броди, Львів і Перемишль, —
скільки народу переколов його багнет. Полон у Бріксбомені —
таборі в Чехо-Словаччині, втеча звідти, потім рік вигадливого й
дотепного дезертирства. Далі: революція, червоні прапори пов-
станського Харкова, революційний поділ землі поміщиків Доро-
ніних та Хусотиних, організація земельних комітетів, всупереч
волі Керенського та земельних верховодів. Далі Жовтень, і він,
Ларивон Ларивонович Балабан — солдат, вантажник і сільський
коваль — найвища влада. В його кулаці життя й смерть, воля
й майно багатьох сотень людей.

Він знав чорношличників, які так солодко співали про май-
бутнє й минуле України й які, заливши її братньою кров'ю, про-
дали свій край німецькому кайзерові.

А хто вони були? Хто командував цими куреннями, кошами,
сотнями, імени Кармелюка, Мазепи, Гонти, Залізняка? От Колес-
ніков — корнет, син багатого поміщика. Кайола — син куркуля.
Нестеренко — офіцер — зять архиєреєві.

Хіба не вони, присягнувши гетьманові, мов та монгольська
орда, опали нещасливу Україну, хіба не вони в карних загонах

танялися за українськими злидарями по ярах і лісах, пожеми заливаючи повстанські села?

Усе це на своїй спині відчув Балабан.

Влітку 1917 року, відступаючи від шкурівських загонів, поступив він охотою в полк червоних драгунів.

Бригаду червоних драгунів спід Перекопу перекинуто на польський фронт. 30 днів невпинного походу лункими степами Новоросії промайнули, як одна мить. Здавалося, що люті банди вища з врангелівцями під Перекопом — не яв, а тяжкий кошмар.

Бригада, розсипавшись на окремі колони, з радісним боєм захватом простувала по упокореній землі.

Із дзвоном, тупотом, брязкотом заліза та іржанням тапал коней, з гуркотом кулеметних тачанок та гулом лафетів, з великими співами полкових заспівувачів, з урочистими хорами солдатів, набгом набиваючи річні пароплави, баржі та парони, рехопилася бригада проти Кахівки на західній березі Дніпра. Шумний день у Бериславі, і знов тисячі кінських ніг затупіли шляхами України, несучи грізну силу назустріч ворогам.

Бував степ молодого радістю, буйним захватом шуміли дуби, вітаючи нестримну цю, непереможну силу.

Колони йшли найглухішими шляхами, осторонь від банди маршрутів, йшли глухими селами, що, не знавши громадянської війни, давали тепер поживок революції, яка сунула за щастя стрункими колонами.

Багато бачив і пережив на тому шляху Ларивон Балабан.

* * *

Десь поблизу весело загуло ковадло під частими вдарами молота.

Отямившись, Балабан зупинився біля закурених чорних воріт сільської кузні. Зупинився й полонений.

— Гей, хто там у кузні?

— Ми.

— Хто ми?

— Ми з братом.

— Іди ближче! — гукнув Балабан.

Стискаючи обценьками шматок розпеченого заліза й тримаючи молот у другій руці, присадкуватий і смуглявий, вибіг до нього молодий коваль. У кузні роздмухував міхами вогонь хлопчик років на дев'ять.

Чорнявий і смуглявий, достоту, як і цей коваль.

Балабан показав ковалеві на полоненого.

— Ти його знаєш?

Коваль поплотнів: — Я... ми... звичайно... Ні... так... Ну, казу, ні, не знаю.

— Чого злякався, товаришу? Я ж не бандит який, не пашляра, кажи, як товаришеві, не бійся.

Коваль навіть молота з рук упустив, то з острахом поглядаючи на кулеметника, то з благанням на полоненого.

— Та кажи, Шльомко, кажи, якщо знаєш, не бійся, — підбадьорив його полонений.

— Ну, то я з казу... Звичайно, я його знаю, ну, знаю, сто зна-
єш, на моє несчастья. Та це ж Панько Курочка.

— Не Курочка, а Курочка, — поправив коваля полонений.

— А хто він, цей Курочка?

— Хто він? Та парубок, як парубок, тутесній.

— Ти дурня з себе не вдавай. Хто він — середняк, бідняк чи куркуль?

— Чому я дурня вдаю? Ну, звицайно, такий бідняк, со я казав і сказати не мозу. Я бідняк, а він ще бідніший од мене. Одне слово, наймит. Ця Курочка слуге в Порфира Ука й носить йому яєчка.

І, ніби злякавшись цих слів, коваль чорною своєю долонею задушив собі рота.

— Тоді ходім з нами до штабу.

— Насо? Со, со, ви, у мене от тут зе робота.

— Та ти не бійся, товаришу, — заспокоїла його Ганка, — ми тебе тільки допитаємо й відпустимо назад.

Брат ковалів заплакав. Чорні сльози потекли по худім дитячій обличчі.

— Ой, Шльома, Шльома, тебе вже поведуть. Ой тателе, ой, мамело, уже Шльома теж будуть зарубати. Що ж я сам робитиму? Кому я буду міх роздувати?

Ганка приголубила хлопчика й почакувала його грудочкою твердого, синястого цукру.

* * *

Поміж буйною зеленню садків здалеку виблискують золоті дахи просторих хат.

Біля штабу розвідсотні пломеніє сотенний значок. Золота кінська голова в срібній підкові красується на шовковім полотні значка.

Махно, обпершись на сідло змиленого Буяна, заломив величезну смушеву шапку на потилицю і, задоволено посміхаючись, слухав розмову командира сотні Князева з хазяйською дочкою.

Дебела, червонощoka дівчина, в рясно вишиваній сорочці, широко розставивши ноги, сиділа на лаві під тином. Поруч примостився комсотні і, бавлячись кінчиком кавказького пасака, завзято її переконував:

— Та чого боятись, — неполягав він, — ми вам коника підберемо, хіба ж такого.

— Чого я сама поміж ваших хлопців поневірятимусь.

— Та хіба ж ви самі будете? От у нас і розвідниця є, Ганка.

— Що ви тут, товаришу командир, Ганку продаєте чи купуєте? — задзвенів раптом Ганчин голосок. За нею підійшов Балабан з ковалем та полоненим.

Махно нашорошився, як той кіт. Насунув шапку на лоба й двохнув себе нагаєм по чоботі.

— От товариша тобі сватаю, Ганко, до сотні кличу.
— У мене, товаришу командир, повна сотня товаришів, шу за мене не турбуватися.

Командир підвівся.

— А це що за один?

— А це ж і є той бандюга, товаришу командир. А він кинув Махно на Балабана, — боронить оту бандитську моту, думає, як він сотенний кулеметник, то вже й велике діло. Я може сам у Махна кулеметником був.

— Що там у вас трапилось, тов. Балабан? — почав офіційним тоном командир, мимо свого звичаю назвавши кулеметника на прізвище.

— Я думаю, товаришу командир, з цією справою трохи гаразд розібратись. Хлопець — голяк і невряд чи для себе має оті коні.

— Розібратись, розібратись, — спалахнув Махно. — Поки там бабратиметеся, бійці без коней зостануться. А чим воюватимуть, і в тому числі на чому їздити будуть? На папугах? До стінки його, скурвиного сина! На кнопку й нікотарі!

Полонений поточився до Балабана. Почався допит. Підійшов до нього командир, Ільман. Потроху почала збиратись юрба. Дізнавшись, що сталося, почали підходити й інші. Чина злякано підхопилась і побігла до хати.

Ковалю допитали першим і відпустили. Але він ніяково тупав на місці. Врешті, перемігши себе, мовив благально:

— Товариші, вдарте мене нагаєм.

— Навіщо?

— Ой лисенько, ой несцастя мое! Як ви мене не вдарили музики, со он там стоять, скажуть, со я помагав москалям і вб'ють мене.

— Яким москалям? Ми українці, — спалахнув Балабан.

— Все одно, все одно — скажуть — помагав більшовикам. Ударте, я вас прошу.

Балабан злегка змахнув нагаєм і двічі вдарив ковалю по спині. Махно й собі підскачовиши, щосили оперічив хлопця по плечу.

— На, Шльома, щоб не плакали вдома.

— От, стерво! — вилаялася Ганка.

— Шкода стало. Біжи, цілуйся з ним.

Комсотні крадькома глянув на воєнкома. Ільман, удаючи, що не бачив, ніби заглибився в допит полоненого, наче й не бачив приїзду з ковалем та хуліганських вихваток Махна. Комсотні нахмурились. Махнові йти до чоти.

— Виходить, — резюмував Ільман, — минулої ночі ви вкрали коні. Це ваша робота?

— Авжеж.

— Куди ви їх поділи?

— Одвів до Дубків.

— А що там у вас, у Дубках?

Полонений запнувся.

— Кажи, кажи, хлопче, — взяв його за руку Балабан. — тобі не вороги; адже ти бідняк і не можеш ворогувати з нами.

Полонений, що чекав лютої смерті і жагучою ненавистю приглушив у собі жах, дуже спантеличився такою дивною поведінкою цих, начебто суворих і безжальних людей.

Він заговорив, і на худе його землясте обличчя ліг відблиск якогось фанатичного вогню:

— Які ви бідняки, коли ви москалі?—казав він.—Хіба в бідняків є такі коні й така амуніція? А як ви їсте? Хіба бідняки їдуть так їли? А євреї й руські як командували, так і командують, а мужиків, як душили, так і душать досі.

І що він, Курочка, дістав од радянської влади? Що з того, що йому дали клапоть землі, а реманенту до неї не дали? Так він із цією землею і поліз в пельку до Порфира Уха.

Ільман не брався викривати цих гасел, що навіяла їх куркульня. Він знав, що Балабан і Ганка сами з цим добре вповаються.

Легко, дуже легко розітнути людину й її віру відразу, одним помахом. Далеко тяжче, залишивши її живою, змусити зректись своєї віри.

Балабан узяв полоненого за руку. Він промовляв спокійно й повагом, і слова його, наче важке каміння, падали в свідомість полоненого, чимраз більше його пригнічуючи.

Хіба Порфир Ухо не того тримав у лабетах бідняків і середняків, що він зміг дати їм хліб і реманент? І хіба він, цей Порфир Ухо, не боронив поміщиків, хоч серед них було багато українців?

А Червона армія боронить права всіх трудящих, якої б вони нації не були.

— От,—показав Балабан на Ільмана,—наш комісар єврей, а як уміє битись. Якби всі євреї билися, як він, то я б хотів, щоб у сотні були самі євреї.

Балабан, Ганка, а потім і воєнком Ільман довго й уперто обробляли полоненого. Адже в ньому, в Курочці, був ключ до громадянської війни, був ключ до революційної свідомости селянських мас.

Багато агітаторів було в Петлюри. Але в Леніна було більше політруків, як у Петлюри солдат.

Балабан доводив:

— Ти ще поляків не бачив, так побачиш. Ти знаєш, що ваш Петлюра запродав полякам Галичину та й пів України, аж до самого Києва.

— Як то запродав?

— А так. Ти що думаєш, поляк його задурно годував і одягав? За це все мужикам платити доведеться, хлопче. Пани цілкуються, а мужикові спина тріщить.

Курочка, ніби забувши, що він на допиті, розповів, як куркульні взимку 1918 року топили в ополонці фронтовиків, як село своїм коштом опорядило сотню козаків для отамана Петлюри, як цими днями приїздив петлюрівський сотник на село, і ка-

жуть, що він ото й викрадав коні в бригаді для якого повстанського загону. Оповів, як крали коні в червоноармійські гнали їх у Дубки, як перестріляли на дорозі червоноармійські валки й ловили окремих червоноармійців, що їх потім змешували день і ніч робити.

— А де ж вони зараз, оті червоноармійці, — похмуро запитав Ільман.

Полонений раптом здригнувся й зблід. Але відступати було ніяк, і він, похиливши голову, бовкнув одне тільки слово. — „В Дубках“.

Комісар звелів сіллати коні. Глибоким яром дістались вони до лісу, що звався „Дубки“. Тут чота спішилась. Тримавши гвинтівки нависом, червоноармійці посунули за Курочкою.

Незабаром він зупинився і мовчки показав рукою на гайки, де чорніла під дубом невеличка землянка.

Безшумно ступаючи, червоноармійці оточили землянку. Кілька секунд боротьби в підземеллі, і бліденький вогник, спалавнувши, освітлив людські тіла, що пов'язані, лежали покотом на підлозі. Біля дверей простяглася побита сторожа — двох кремезних хлопців у сірих суконних строях.

Перший визволився з пут рудий невисокий чоловічок, обдертий червоноармійській формі. Вимахуючи закладними руками, він радісно заволав:

— Уставайте, голуб'ята, прийшли наші хлоп'ята!

Швидко запрацювали ножі, нігті, зуби й тридцятьо в'язів примружуючи осліплі від сонця очі, вибралися з темного льоху. Рудий чоловічок, стрибаючи, як теля, гукав щось незрозуміле для своїх товаришів.

За хвилину з сусідньої землянки вже тягли Порфира Уха. Підпилий, років на сорок дядько, у вишиваній сорочці, бризкаючи на них слиною.

— Босота, голодранці, мат' вашу перемать, гуляйте. Ватаман Петлюра з союзниками покаже „дайош Варшаву“. Ваташави їм захотілося, мат' перемать.

Але його ніхто не слухав. За хвилину Порфир Ухо в самій білизні стояв під дубом, помертвілими очима дивлячись у дуру рушниці. Падаючи, він востаннє махнув рукою до своєї черепиці, що спокійно паслася осторонь.

З землі змели ще одного вампіра. Легше було знищити головного кровопивцю, Миколу II, що відгородився від усього світу кам'яним муром палацу й кам'яної своєї варті, як тисячі його відбитків, що цупким корінням заплутали народ. На 20 мільйонів дворів припадав мільйон куркульських господарств. Мільйонне куркульське плем'я.

Це вони боролися з державою, яка всі свої сили виснажила в негасимій борні; це вони, поневоливши зубожене селянство, намагалися створити свою державу, державу куркульні.

Це вони силували червоноармійців христитись за кусця хліба або ковток молока. Це вони топили фронтовиків в олонках, душили ревкомівців, пускали під укіс поїзди, пор

животи продагентам. Куркульська Вандея палала лютою помістою, і полум'я це могла згасити тільки кров.

На галявині паслося кілька сот коней. Під деревами стояли підводи. Окремо збилися червоноармійські коні, що їх куркулі вкрали в окремих частин.

Під дубом лежав якийсь хлопець у самій заболоченій білизні.

— Ти хто?

— Я червоноармієць 540 полку, 60 дивізії, захопили мене вчора на дорозі, коли я догонив свою частину. Затягли сюди, що далі буде — не знаю.

— А як тебе звуть, або дражнять, — напосідав рудий Байда.

— Я Максим Чорноус, — відказав червоноармієць. — Як би мені одягтись?

— Не бійся, друже, ми казні — рожу, а вона нам кожу. Зараз нам фраки з хакі дадуть. Черевички з лаком і ботфорти з лаком. Нап'ємося молочка, щоб робило, як у бичка.

Верхи на куркульських конях поверталися червоноармійці. Повкола стиглими хвилями шуміли ниви. Вистигав день. Здавалося, от-от обірветься він і, мов те пругке яблуко, покотиться під ноги повільній ночі.

Навзаводи мчали коні, аж дорога гуділа від дзвінких підків.

* * *

Звільнених червоноармійців розбили по чотах.

Рудого Байду взяв до себе коноводом комісар. Максим Чорноус відмовився сісти на коня, кажучи, що його дуже побили куркулі. Комсотні підійшов до Чорноуса і, смикнувши його за чуба, усміхнувся:

— У тебе, брат, чуб знаменитий, будеш машталіром на моїй чатавці.

Чорноус трохи зморщився, чи то від болю, чи то від нецеремонного поводження комсотні.

— Слухаю, товаришу командир.

Тримаючи брата за руку, прийшов коваль Шльома. Звістка про коротку розправу в Дубках ураганом пролинула по селі. Село причаїлось, чекаючи чогось нового й невідомого. Наче заблукана ластівка, влетіло між хати нове й жахливе слово: "ревком". Називали імена найзлиденніших селян, що стали показувати в розправі. Запахло тривогою й кров'ю на селі. Шльома Перчик згадав літо 1919 року, коли куркульня, разом з бандою Заболотного, вирізала всю його родину, залишивши тільки його з братом. На саму думку про те, що червоноармійці можуть піти з села, йому слабли руки й молот падав з рук. Він знав, що куркулі його не помилують.

Шльома підійшов до Балабана, якого мав за старшого чатавника.

— Товарису, де б'ють — там євреї, а де коні — там коваль. Дідає вам такі потрібний добрий коваль.

Без конвоя — знали, що він не втече, стояв похмурий і думаний Панько Курочка.

Йому казали, що більшовики силоміць забирають до себе молодих хлопців, а хто відмовляється — того рубають.

А тут він бачив, як радо повернулися назад звільнені червоноармійці, з якою пошаною ставилися вони до свого командира, як шанобливо слухали того чорнявого комісара. Бачив, як його сусіди, бідняки й наймити, з білими торбами плечима, йшли записуватись до війська.

Не витримав і він.

— Пане комісаре, товаришу Ільман, а я хіба гірший за них? Ви ж мене бачите, який я є, в чому сію, в тому й жну.

Підскочив на змиленім Буяні Махно. Блиснув темними очима, переможно глянувши на нього Балабан.

— Бач, скільки люду прийшло, а ти хотів зарубати цього „бандита“, — іронічно підкреслив останнє слово кулеметник.

Махно визвірився на нього.

— Що, записався в комунію, то вже й у начальники пнеш? Валяй, Ларивоне, валяй. Од нас, більшовиків, одірвався, комуністом стати хочеш.

— То це ти більшовик?

— Еге, я більшовик, і ще маю совість, щоб у комуністи лізти.

— Ха-ха-ха! Ну й більшовик, — гукнула насмішкувато Ганка.

— Півмахновець, півбільшовик — от хто ти.

— Багато ти там тимиш. От хоч ти й наполовину баба, а з хлопцями в гойдалки грати, либонь, і досі не забула.

— Ха-ха-ха! — розсипалася сміхом сотня.

Ганка підскочила і напівсерйозно, напівжартома лягнула Махна по щоці. Той схопився за щоку, зусиллям волі придушивши лайку, що набігла на язик.

Придушено засміявся:

— Ну, Ганко, скурвина дівка, ти швидка на руку.

Раптом з-за рогу, ледве стримуючи баскі коні, вилетіла валькада. Коні були всі голова в голову. Вершники в сірках з червоним верхом папах, синіх кавалерійських штанах.

Попереду на невисокому коні, з точеною голівкою, тріпотливо відкинувшись назад, мчав молодий вершник. Бліде обличчя, від завжди тріпотливих ніздрів, видавало наче тріпотливе сердце. Невгасимим завзяттям палали блискучі очі.

— Сотня, струнко! — гукнув комсотні Князев, клацнувши острогами.

— Здорово, хлоп'ята, — привітався вершник.

Підбадьорені ласкавим привітанням, червоноармійці дружно випалили відповідь.

— Хто це? — запитав Сенька Гайда.

— Це Шостак, наш комбриг, — відказав хтось із червоноармійців.

Бійці затихли, цікаво розглядаючи комбрига. Максим Чорноус, що порався коло екіпажу, застиг з посторонньою в роздивляючись прибулу групу.

Шостак привітався за руку з сотенним начальством, з Ганкою, з Балабаном. Тільки Махнові не подав руки, бо не знав його особисто. Махно прилучився до бригади десь під Кахівкою, утікши з кавполка 52 стрілецької дивізії.

Ганка й Балабан були в полку червоних драгунів ще поки він не розгорнувся на триполкову бригаду.

Це були найкращі бійці, бо до розвідсотні, що виконувала найнебезпечніші завдання, ішли тільки найкращі випробувані бійці.

Слава Шостака, мов той колос із зернятка, виросла з бойового його щастя й товариського простого поводження з червоноармійцями, які навіть прізвиська його „Шостаков“ переробили на близьке й зрозуміле — Шостак.

Комбриг спритно, відразу обома ногами, скочив із свого „Мальчика“, кинувши поводи коноводові, одноокому, похму-рому Андронові, з чорною пов'язкою на кривім оці.

„Мальчика“ знали в бригаді не менше, як самого Шостака. Його 18 року подарувало Шостакові німецьке командування за дозвіл прибрати тіла забитих у сутичці німецьких солдатів.

Андрон, підхопивши поводи, одійшов з „Мальчиком“ убік.

Спішився й Дука — хоробрий командир бригадної артилерії. Маленький, присадкуватий, з кучерявим, білявим чубом, з чорною, кривою кубанкою при боці — він мало скидався на єврея.

— Вікторе, — затаг він своєї вічної пісні, звертаючись до комбрига, — що за ядрьона-матрьона, чи ти й знов віддаси цих косяків до розвідсотні, а мені дулю з маслом? Хай тобі дядя стріляє з гармат, а мої драгуни голим гузом стрілятимуть перепелиці.

Кажучи, він бризкав слиною й здавалося, що йому ворущається навіть зуби, які дуже виставали з рота.

— А ти, Мишко, — заговорив бархатовим м'яким голосом Шостак, — сам набирай народ, тільки ж, дивись, не так, як під Кахівкою. Обципали всю піхоту, коней, людей, кулемети по-крали. Ще й досі телеграми з Москви йдуть.

— Ядрьона-матрьона. Та я хіба злодій, чи що? Хай дякують, що я в них зас... гармати не покрав. Потрібні вони мені.

Шостак звик до цього добірного лексикону свого начальника артилерії. Навіть підпільні гуртки ще за царату не змогли виховати Дуки, а каторга ще більше вдосконалила цей лексикон.

Не звертаючи більше на нього уваги, Шостак підійшов до кулеметника.

— Я дожидаю, Ларивоне Ларивоновичу, коли даси слово. Давно тобі чоту пропоную, а ти, мов та панянка, маніжишся.

— Не маніжусь, Вікторе Михайловичу. З мене начебто не поганий кулеметник, та боюсь я стати поганим командиром. Бійці пішли по дворах.

Шостак, розгорнувши карту, сів на лаву, щоб пояснити командирові розвідачів чергове бойове завдання. Ясне проміння лягло на обличчя козакові.

Мала бути чергова сутичка з ворогом.

Наче жаркий бубон, заграло сонце. Гарячі хвилі ринули сотні й полки.

Охнув тяжкий гарматень, і співучі скалки розлетілися довкола. Одна скалка пролетіла повз голову самого командарма.

Командарм зціпив зуби й спокійно повернувся. Золоті блиски заграли на блискучих шкельцях пенсне. Командарм був на лінії бойового ладу.

Мало хто вмів так важити життям, як він, цей колишній офіцер і незламний більшовик тепер. Недурно ж та любила й шанувала його вся дивізія, від командира до останнього червоноармійця.

Поглянувши довкола, він наказав сухим голосом:

— Товаришу Шостак, заберіть он тих вершників. Вони викривають усю кінноту. Накажіть бригаді готуватися до бою.

— Єсть, товаришу командир. Це моїх курдів непосидяча бере. Бригада завжди готова, товаришу командир.

Мчали поруч скалки. Гострі їх скарги обсипали дрижаками навіть найміцніших людей. Спалахував і загасав частий цок кулеметів. Пневматичним молотом почав бити методично „кольт“.

— Кольта б'ють, — кинув Балабан.

— Виходить німецькі поляки, познанці тут, — пояснив Князь.

А дивне серце стрільця, що стояв на видноті польської розстрільної, радісно відзначало рідкий, проти „Максима“, бій німецького „Кольта“. Менше пострілів на хвилину, менше кружляє по колі косоплечих смертей.

Шість полків збірної дивізії готували для бригади прорив. Без минулого — саме ім'я її чого варте — без сучасного, й маючи віруючи в майбутнє — та й як його вірити, коли в полку до штабу багнетів — дивізія свідомо йшла на смерть.

Балабан дивився, як повз гайок, де ховалася його сотня перший полк червоних драгунів, йшли в розсип червоноармійські рота по роті.

Молоді командири 20—22 років; тільки й командирський було в них, що черезплічні ремні — вели на штурм мирних розстрільніх.

Всі худі, в обмотках, в усіх шаршаві, обвітрені, зарослі обличчя.

— От бідолахи, — на певну смерть простують, — думав Балабан, мавши себе за найщасливішу в світі істоту, проти цих людей, хоч і його щохвилини могла спіткати смерть. Але найгостріше відчуваєш бойову небезпеку, прикладаючи її до чогось іншого.

Часті польські гарматні злостиво гупали по цій повільній розстрільній. Худі, сонцем і вітром висушені, безрідні селянські старі й юнаки; з усіх кінців країни зібрані паростки бідняцького племені, сунули жовто-коричневою розсипаною юрбою буйних ланах.

у вицвілих, майже білих, пом'ятих і засмальцьованих кашкетках, у величезних чоботях, що теліпалися на худих ногах, у витісненій і перемитій, злиденній амуніції, з неголеними, худими обличчями—вони були безбарвні й витерті, як їхні заношені кашкети.

Скільки разів зазнавали вони піднесення і занепадів. Шість років війни, голоду й поневір'яння—адже, кожному хотілося відпочити в рідній хаті.

А скільки ще попереду отих тяжких років!

Спершу казали—Керенський. Кінець Керенському—кінець війні. Потім прийшов Краснов, потім Денікін, за ним Петлюра, Оденіч, Врангель, і кожен з них був останній. А тепер ще поляки. Скільки їх ще попереду, цих останніх фронтів! Але, якщо цей фронт і останній, хіба дано їм бачити його щасливий кінець?

Але маса сунула вперед, бо попереду йшли їхні командири, їхні бойові товариші, бо до бою закликали комуністи, що розпалювали віру в усіх, бо дивився на них сам командарм. А головне—всіх хвилювала близькість укоханої кавалерійської бригади. І сіра непоказна збірня дивізії повірила, що сьогодні буде успіх.

Знову, як стиглі яблука, посипалися гарматні, що чітко лягали в самісіньку гуцу бійців.

— Добре б'ють,—сказав командир піхотного полку, в чорній, волохатій накидці.

— Це вам не Денікіну рівня,—погодився комбат і повіс свій 50-багнетний батальйон на ворожі шанці.

— Вперед, товариші!

— Ще трохи натиснемо!

— Урра, орли!

Маса підхопила ура й кинулася на польські шанці. Вдарили німецькі гвинтівки познанців. Десятки кольтів обсіпали кулями людей, що вихоплювались наперед і мовчки падали на землю.

* * *

Князев передав бійцям наказ командарма.

— Якщо нам пощастить—жодної кулі.

— А що мені з моїм калаталом?—гладив кулемет рукою Балабан.

— Знайдеться й тобі робота.

Ільман тлумачив бійцям директиву головного командувача.

— Треба, щоб білополяки надовго затямили червонодрагунські клинки. Треба, щоб вони боялися нас, як вогню. Будемо, товариші, ширити жах і тривогу. Це наші вірні спільники.

Махно гострив на камені клинок. Йому дуже хотілося пошвистити, але без зубів не насвистишся. За нього свистів клинок.

Драгуни знімали сідла й розтирали коням спину пругким джгутом, уважно обдивляючись, чи нема „горобців“—саден од догої й невмілої їзди.

Шльомка Перчик у захисній амуніції, в сірій, з червоним верхом, папасі, обценьками й молотком обслідував коней.

Шостак наказав Дуці:

— Мишо, постав свою артилерію. Треба допомогти піхоті просунутись.

— Ядрьона-матрьона! Чи я казённый, щоб для всіх стріляти. Мої хлопці стрілятимуть тільки для нашої бригади.

— Товаришу командире артилерійського дивізіону! Наказу вам за п'ять хвилин стати на позицію.

— Слухаю, товаришу комбриг.

Ще більше випнувши губи, вистрибом помчав Дука гармат.

Максим Чорноус обережно, як кріт, виліз на узлісся.

— На кого екіпаж покинув! — закричав Князев.

Чорноус побіг до лісничової хати.

Гарматні вдарили по гаю. Затріщали стровбури. Коні наші рошилися.

Падають вершини берез до своїх власних ніг.

Ганка ласкаво дивиться в очі кулеметникові. Адже він, мабуть, не єдиний з усієї сотні, не підмощувався до неї. А вона, хоч як не патякав про неї Махно, суворо себе пильнувала. Кажуть, а солдатський поговорі завжди правдивий — вона навіть самому сотенному, коли сотня ночувала в лісі, дала по руках.

Подейкували — з ад'ютантом Шостака ніби щось вийшло. Та як побачила, що він так, аби розважитись, одразу кинула.

Ходить по небі гураган. От-от полинуть розпечені ядра і піде гуляти по полі багряний вихор свистючих клинків.

Готові кинутись у бій усі полки кавбригади. Вся бригада — один стиснутий кулак.

Перший полк шалений, поривчастий, майже божевільний бійці. З ним добре йти ва-банк. Полк гарячий, як його командир, колишній офіцер Никонов. Полк знає вагу доброї січі і не любить багнетної сучки.

Другий полк — методичний, упертий в наступі, стійкий в обороні.

Твердий спокій його вождя — наймита й каторжанина Останченка — позначився на кожній шаблі полку.

Третій полк — суцільний в обороні, повільний у поході і в наступі, скнара щодо своїх людей, був достотним відбитком свого комполку Хвидкевича.

Через сотників, чотових, молодших командирів спіральними хвилями передається й навіюється масам воля й характер вождя. Пацан Шурка попідбирав розкидані по землі аркушики паперу і привів кулеметників. Балабан розгорнув і прочитав:

„Мобілізований солдате Червоної армії! З цією пустою тебе ніхто не займе. Навпаки, тебе нагородять і вирядять у запілля, де ти зможеш працювати на заводі. Будеш діставати платню. Не схочеш — можеш робити в селі, замість поневіря тися в Червоній армії. Однаково, нашу армію розбіють упень. Нам допомагають такі сильні країни

як Франція й Англія. Ми взагалі не проти Росії, а проти більшовиків. Проженіть більшовиків, і ми закінчимо війну.

— Якщо сам не хочеш—передай перепустку іншому".
— Ганко, а Ганко, давай кинемо бригаду. Бач нас запрошують.

— Запрошують, та не дуже. Бачиш—сказано—„мобілізований солдат", а ми с тобою нібито охотою пішли.

Підскочив Байда, вихопив листівку й заторохтів:

— Валяй, валяй, там хата, квартира та дві бочки сиру, хапай, товари, об'їдайся, спи, валяйся, в перинах качайся. Добре пролетарям, там, де нас немає.

Хто розкидав цю отруту, яка ще ніколи не діяла на червоних драгунів?

* * *

Синій стопок людей виповз з-за синіх клунь села Месіорівки. Довгі хоботи гармат збірної дивізії та дивізіону Дуки вдарили в колону важкими вибухами гранат.

Муштровані пруськими лейтенантами, навиклі до жахів артилерійських атак під Верденом, голубі колони познанців, як гірські ручаї, як повінь, ринули вперед.

За виграшки вдаривши в багнети, повалили вона три полки—цілу бригаду збірної дивізії—й наближалися тепер до командного пункту, де стояв командарм.

— Полчок би нам тепер, товаришу Шостак, та на його плечах вдертися б у село.

Здрігнулися ніздрі. Бархатовий голос Шостака бринів хвилюванням:

— Товаришу командарм, у мене є сотня, що варта полку. Заспівала сигналка. Із гаю, рій за роем, закрутився сліпучий вихор. Попереду своєї сотні летів командир Князев.

— В лаву, в лаву, хлоп'ята!

Ільман устиг тільки кинути партійцям розвідсотні:

— Глядіть же, товариші.

Летить земля спід копит. Пломеніють клинки. Могутне ура падає на залізні шоломи отупілих людей.

Добре працюють познанці прикладом, а ще краще багнетом.

Падають під ударами коні. Сухо тріщать черепи. Вивалюються червоні тельбухи.

Та бачать червоні драгуни—на правім фланзі комсотні шалено рубає поляків, а на лівім комісар Ільман відбиває мистецькі удари офіцерського багнета.

Ой, тепер можна рубати. Батальйон збився до купи. Руки піднесено догори. Останні удари падають на простягнені благально долоні.

Не звикли познанці під Верденом до кавалерійських атак.

А вождь цих буйних бійців—командарм—ця блискавка, кинула її воля трудового народу на найнебезпечніші ділянки фронту, стояв, мов та статуя, прекрасний і спокійний, і мовчав, дивився на своє військо.

Як ураган, мовчки, без вигуків, лава за лавою, ескадрон за ескадроном, мчав на село з грізним тупотом перший полк Никонова.

Батальйон пілсудчиків, не без зловтішної радості, бачив, що познанцям, або, як вони їх уживали, познанчикам, було непереливки, але уздрівши, що полк Никонова летить на село, вони перелякались.

Тяжкі, обмотані колючим дротом, рогатки швидко закрили прохід, що через нього вийшов з села батальйон познанців.

Навіжений Никонов влетів в село. Два помахи клинком розірвали ряд дроту, але тільки один ряд. А їх було чотири.

П'ять тактів „кольта“ звалили командира разом з конем. Сорок п'ять трупів звисло на дроті.

Полк без начальника, перед очима в командарма й Шостак ганебно тікав назад, зляканий, приголомшений.

Курдська сотня полку, на чолі з своїм сотником Імамшалаєвим, жалібно виючи „Ай-вай, машинка, ай-вай, машинка“ обійшла свій полк.

Курди Імам Шалаєва, що з шаблею в руці й кинджалом у зубах ганяли цілі полки й бригади ворогів, як діти тремтіли перед кулеметом. Їхні вицвілі поруділі бурки, що маяли на всіх фронтах з 1915 року, безсило тріпотіли на полі.

Решта полків бригади, стиснута в сталевих руках Шостак, наливалася тяжкою люттяю, тамуючи безсилий порив.

Повз командарма, вся, як один, в блакитних, французького виробництва, одностроях мчала розвідсотня.

Далеко в полі, поміж командним пунктом командарма та селом Месіорівкою, простяглося триста трупів, у самій близькості.

Не цвісти на дереві достиглому плодів, не вернутися на захід загаслому дневі. Плід неминуче падає біля дерева, що живило його, день неминуче схиляється на захід, а солдат умирає не там, де родиться, не там, де росте.

Жоден познанчик не повернувся назад до села.

Сотня зупинилась. Командарм зняв свій орден з грудей.

— Дайте тому, хто заслужив.

Шостак спантеличився. Це був перший орден в бригаді, бо доти червоні драгуни зрікалися орденів. Адже сам Шостак проповідував: „Ми воюємо за революцію, а не за орден“.

Балабан кинув півголосом:

— Товаришеві Князеву орден.

— Командирові сотні!

— Князеву!

— Князеву!

— Князеву!—заволати юрба.

Ганка, розчервоніла від атаки, що її вона відбула поруч Балабаном, мавши на меті прислужитися кулеметникові, що тяжко сушив їй голову, крикнула:

— Балабанові орден.
Отямившись, додала:
— Балабанові й Князеву.
Юрба галасувала, як несамовита.
— Князеву орден!
— Сотенному орден!
— Балабанові дамо вдруге!
— Князеву орден!

І Шостак, не вагаючись, виконав волю ще не остиглої від жарячої бійки маси.

Князев прибув з чотою в критичні дні 1919 року, під Орел. Як охотник і командир чоти, він і залишився командувати своїми людьми, а солдатський поговір за кілька днів оточив його тривкою славою.

Здавалося, що він навмисне шукає смерті, кидаючись унайнебезпечніші місця, але це була брехня.

Князев нікому не казав, що 1918 року, демобілізувавшись, він, людина без фаху, без знайомих і кривних, стояв на краю, Червона армія дала йому хліб, визначне місце й пошану найкращих бійців. І він платив за це від щирого серця.

І коваль Перчик, з розрубаною ногою — робота гладкого коваленця, — що вперше зазнав захвату вдалої атаки, волав дужче від усіх:

— Товарису Князеву, товарису Князеву, Князеву;
Панько Курочка — сусіда Перчика по лаві, заглядав йому в рот.

— Ти ж і бойовий, Шльомко. Диви, й шаблюкою орудує.

— Ой, Панько, ти зе знаєс, я пісов сюди не боронитися, а вбивати.

— Правильно, Шльомко. І я сьогодні порубав яку пару козляків, хай їм чорт, аж рука гуде. Здається й шаблі не висмикну.

Як роздушений агрус упав на захід оджилий день. Ліг, як сонні вояків, що не добули свого віку, ліг, щоб більше не встати.

* * *

Як спритний пластун, плазували сутінки. Вузькі тіні лягали від берестів на гостинець. Жовті метелики кружляли над волошками біля придорожніх канав.

Двоє селян, в однакових жовтих брилях, з батогами й торбами під пахвою, простували гостинцем.

Білявий хлопчисько лопотів босими ногами по битій стежці, що ніби гналася за гостинцем.

Селяни йшли бадьоро й струнко, ніби на параді в лаві. Мало було тоді селян, що не зазнали військової муштри.

За перевалу вихором вилетіла група кіннотників.

Селяни стрепенулись, але за мить знов бадьоро попростували гостинцем. Хлопчина підбіг був до них, але, заспокоєний, і собі повернув на придорожню стежку.

Вершник на баскім коні, в сталевім жупані з жовтим шликом, що звисав аж до пояса, зупинив селян:

— Далеко, хамли, простуєте?

Старший з селян, знизавши плечима, гостро поглянув в сірожупанника.

— Це, що, нова постанова, щоб українців хамлами зва-
Та десь не міг пан отаман Петлюра такої постанови дати.

— Подавись ти своїм язиком, габло, — направив свого коня просто на селян сірожупанник. — Питаю — звідки й куди? Ну, відповідай, не гавкай.

— Що куди, то правильно, — прилучився другий селянин, а звідки, наче й не питав.

— Ідемо ми аж спід Ярмолинець, а прямуємо в Проскурів до польського б то штабу, виходить.

— Отут квитки, — дістав зза пазухи замашену, по-польськом писану, квитанцію старший селянин. Кабанців забрали, а грошей не дали.

Старший узяв квитанцію, подержав її трохи догори ногами побуркотів собі щось під ніс і повернув хазяїнові.

Скинувши смушеву, з тяжким шликом, папаху, він потер рукавом голену голову з довгим, наче свинячий хвіст, оселедцем, і запитав:

— Добре, а чи не перестрівали ви, бува, червоних повстанців?

— Бог з вами, звідки червоні повстанці, коли кругом наші благодійники поляки, й у тому числі кругом повний спокій.

— Кинь отам приставлятися! — сіпнувся сірожупанник. — З Ярмолинець ідеш і не знаєш.

Молодий хлопчина з роз'їзду перехилився через сідло.

— Кажуть, три повіти повстало. Більшовики й жида розкламували. Самих кінних більше, як п'ять тисяч.

— А командує ними німецький генерал. Продався він більшовикам і орудує в них під фамілією Шостак.

— Кінних, кажуть мужики, не п'ять, а десять тисяч, — поправив петлюрівця подорожній. — І чутка є така, що Шостак генеральської породи — пастухом у генерала був.

— А кажеш — не бачив.

— Та сам не бачив, а що мужики брешуть, то неправда. Тим і поспішав, поки штаб у Проскуріві, а то плакали наші грошенята.

Другий селянин байдуже стежив за розмовою.

— А що за хлопчина з вами?

— Та то братуха. Може що трапиться — воно й страшно тепер чужими місцями йти, то він бабі й перекаже.

— А чому не в армії? Ач які здоровані.

— Та, бач, — показав селянин беззубі ясна, — на казенних хлібах геть кусалки зносив. Через ті прокляті фронти, кишків дірава стала, порції не держить. А сусіда контужений — кобила змалку вдарила. Ач мовчить — не балакує він чолов'яга.

Старший закомандував:

— Мазепинці, вперед!

— Еге, повернувся високий селянин, а в тих повстанців ще й списи є. У кожного повстанця спис.
— А де вони ті списи взяли?
— Брешуть мужики, — більшовики з аеропланів поскидали. Старший, скипівши, посварився нагаєм:
— Ну, ну, не пятакай, а то язик урву.
Роз'їзд затупотів гостинцем.
Рушили й селяни.

Потопав у беззвісті день, моторошною млостю налягаючи на труди, й не знати було, чим він стріне подорожніх, хоч би й отам, за ближчим горбом. Коливалось колосся...

Роз'їзд потроху віддалявся. Жовтошличники й хотіли й боялися стрінати більшовиків. Саме це ім'я кривило їхні уста безсилою люттю. Хіба хоч одному з них не завдали вдома лиха більшовики, вкупі з голотою.

Один з них повернувся, наздогнав подорожніх, наказав розв'язати торби, забрав сало, залишивши самий хліб, і галопом потгнав до товаришів.

* * *

— Ач, як їм наш Шостак у печінки в'ївся, — сплюнув спереддя високий селянин.

А що Шостак? Високо несеться Шостак. Хіба начальники так ставлять себе до солдатів?

— Та ти не здурів? Та він найпростіший з усієї Червоної армії начальник — з кожним червоноармійцем за руку вітається.

— Що з того, що вітається? А денщиків, як у справжнього генерала. Трьох коней має. Автомобіль, екіпаж. Свій кашовар. У штабі двадцять ад'ютантів, начальник штабу єврейчик, а ще звється „рівність і братство“! Хіба це порядок?

— Та це так, — погодився високий. — Начальство, як було, так і є. А раз начальник, ти йому й подавай усякі витребеньки. Через це я від батька Махна втік.

— От і зараз. Із начальників, бач, ніхто не пішов, а ти неси свою голову. За кого б то її нести, за Шостака, чи що, щоб тебе вбили, а він після війни жив би паном?

— Та хто б то мене послав. Я сам охотою пішов. Я сам інтересуюсь на таке іти, бо мені цікаво, хто кого перехитрує, чи мужик пана, чи пан мужика. Я так завжди думав, що мужик хитріший од пана. А що там після війни буде, то за це не турбуйся, браток, — ляснув високий товариша по спині. — Хай кінчимо з фронтами, ми їм там третю революцію ворухнемо.

Він повернувся назад і посварився на когось кулаком.

— Ми їх там струсонемо.

— Давно пора, а то ми проливаємо тут кров, а вони там закаляли нашу Україну, понатагали всякої сволоти, а вона й смокче в тилу наших батьків. Хліб їм подавай, предразв'орстку.

— У мене батьків не було й не знав я їх ніколи зроду. Баба на хазяйстві zostалась, так тієї кат не візьме. Не головою,

то пузом викрутиться. Я так думаю — пузо не сніг, мужи не сонце.

Махно вже давно марив про той день, коли кінчиться війна і він зможе повернутися на свій хутір, порозгонити шпану, засіла там у сільраді, й дати там свій лад. Слова його супутника, мав той реп'ях, в'їлися йому в мозок.

Його давно муляло й пекло якесь почуття, а висловити й словами він не міг. А от Чорноус — як у нього все промовив виходить „Ми живемо, як собаки, а начальство розкошує. Миттям накладаємо, а в тилу й головою не важать і живуть на всю губу“.

Подорожні йшли мовчки. Попереду, біля старого смугастого стовпа-показника, дорога розбивалася надвое. Махно пішов по лівій дорозі, пішов, щиро попрощавшись з товаришами, й прощаються навіки. Грубо й зворушливо погладив по голові пацана.

Ще півтори-дві версти — відділився й пацан. Він рушив сам уперед, залишивши Чорноуса на зеленім горбі під фігурою де на великім дерев'янім хресті висіло розіп'яте тіло Христа.

Тут, біля цієї фігури, що ними рясніли всі перехрестя галицьких і поліських шляхів, вони умовились зустрінутися, виконавши своє завдання.

Шурка-пацан мало думав про доручення, яке кинуло його сюди, в самісіньку пащу ворогові.

Останні дні і ночі він крутився, ніби в якомусь дикому вихорі. Нічний похід усієї бригади, що її потай перекинули вздовж фронту. Шалені нічні атаки повнокровної 60-ої дивізії бородатих партизанів і грім бронепоезда під Комарівцями. Мовчазливий рух синіх постатей, що на світанку сунули в тумані через прорив.

Сам командарм стояв на воротах прориву. Ласкава посмішка крізь блискучі шкельця окулярів йому, сотенному пацанові який завжди ставав третім номером у трійці, бо його злостил баби й мужики, що тикали в нього пальцем.

Перші трупи зарубаних поляків, а потім купи, купи голі закривавлених тіл у самій білизні вздовж усього шляху й обабіч його, де тільки блиснула шабля кіннотника. Шалена лють бійців першого полку, що мстилася за свого командира.

Все це було як уві сні, і багато думок сушило дитячу голову, що самотужки промацувала певну стежку серед довколишніх хибних шляхів.

Він знав твердо тільки одне — що там у селі, скуливши як кішка, що ладна стрибнути, причаїлась бригада й чекає, що він принесе.

Чому не пішов з ним Ларивон Ларивонович і Ганка, як так хотіли піти? Їх не пустив Князев. А той вояка залишився під фігурою, замість самому йти першим.

Придушила поля й котилася містом тяжка ніч. Тремтіли мов перед стратою, багряні вогники передмість.

Розпалене тривожним чеканням, колотилося, ніби в прориві, захоплене поляками місто.

За добу знов залягла тривожна ніч. Кам'яні її брили заважали всі входи до міста. Заражені нелюдським жахом людей, вили передміські пси.

Чорною грозою плазувала колона кам'янецьким шосе.

Йшов полк Никонова, на чолі з Квасовим, колишнім унтером. Й величності синіх кирасир, сотня Петрова й батарея гармат. Ільман за традицією йшов з головною похідною заставою. Під фігурою, де розіп'ятий Христос, спинився. Обмацав, не вірячи собі, тіло сотенного пацана, що лежав на траві з простреленою головою.

Внизу, біля бічної застави, спалахнув постріл і мигнув вогник.

Умовилися без єдиного пострілу, навалою, взяти місто на ура. Махно, що повернувся сам, не бачив у місті, серед загальної паніки, жодного посту, жодної застави. Він ручився за успіх.

Шостак зважився розбити бригаду на два полки й повести їх навперейми полякам.

Блиснув ще постріл.

Ніч лягла підземними штольнями, й хотілося кричати від гнітючої темряви. Липучий, мов смола, морок заплутав усе і коні обережно переставляли ноги. Долі лежало причаєне місто, й здавалося, що воно благально простягає руки назустріч грозі, що суне на нього.

Ільман просичав: — На шаблі, марш, марш.

Давно залишився позаду той час, коли він затремтів, знітившись, од першого пострілу. Одвик він і від думки, що кожна куля — то його. Інша думка володіла ним у ці хвилини. Він комісар — лице партії, всі стежать за ним, за кожним його рухом, кожний помахом руки. На цю думку спалахувала в ньому кров і він забував про небезпеку. Зусиллям волі він змушував себе бути в найбезпечніших місцях, попереду найсмілівіших бійців.

Воля — могутній рушій. Хіба не надлюдським зусиллям волі подолав він величезну фортецю, навчившись правильно вимовляти літеру „р“. У пішім бої, в сутичках, серед кінної атаки, наламував він язик, вимовляючи цю клятву літеру. А як мучила його колись у гімназії стара француженка, на втіху всій класі, змушуючи вимовляти кілька разів поспіль:

— *La rose.*

У нього, попри всі зусилля, виходило тільки „лягіоз“.

А тепер як прекрасно в нього виходило: „ескадрон, справа по трі, шагом ар-р-р-рш“.

Чого не могли вдіяти найкращі методи наставників юности, те вчинив революційний порив.

Кипіло під ногами в коней високе, сухе колосся. Люди припали до кінської шиї, ніби прагнучи злитися з конем. Гнав ураган полями.

Креснуло залізо, тупо обізвалась земля. Хтось полетів землею, разом із конем. Уривчасто зідхнула темрява, розкривши криваву пащеку.

Вирізьбилися блискучі тіла двох польових гармат: здригнулося біля лафетів кілька темних постатей.

Гарматень летить тільки вперед. Чота на кар'єрі не може повернути назад.

Поринули в ніч темні постаті. Когось збили залізні груди коня, когось шмагнула розпечена криця.

Ніч відказала нелюдським криком:

— Панове, не рубайте! Панове, я ваш!

На галопі пішилися люди, у темряві мацали тіла гармат кулеметні замки. Повернули дулами на місто польські гармати. Але хто мав стріляти, хто мав спрямувати постріли в мету. Жодного бійця, що знався б на кулеметній та гарматній справі.

Ільман кусав собі нігті, дряпав потилицю. У безсилий люту бійці потрошили прикладами точні прилади націлювання, камінями розбили гарматні й кулеметні замки.

За Буга*плинув густий барвистий туман. Виринули на горбах багряні силуети казарм. Заклекотіли біля першого полку кулеметів.

Метушливий Квасов застряг із своїми шаленими, як смерть, сотнями біля єврейського кладовища. Кожен надмогильний, сухим клинописом, камінь дихав смертодайним вогнем.

Здавалося, ніби з могили підвелися мерці, сухо потріскуючи кістками. Золоті світляки зграями палахкотіли біля старих могил.

Там таки лякали ніч гострим воем, підбадьорюючи себе, курдяки й їхнє „ура“ скорше нагадувало „алла-алла“.

Князев з розвідсотною бився за другий вузол, що зав'язав його одчай захопленого розполохом міста.

Панцерник „Костюшко“, імени хороброго вождя польських і друга російських революціонерів, гатив з трицалівок і шмагав з кулеметів по вірних оборонцях революції:

Багато цінних відомостей приніс Махно з обложеного міста, але за шість годин тут десь зайшло чимало змін.

Поляки приготувалися до зустрічі й саме в тих місцях, де міг з'явитися Шостак.

Ільман з чотою напорвся на ріденький ряд дроту проти казарм.

Уже мчала подвір'ям безладна валка. Вибігли з казарм худі зарослі череноармійці, простягаючи до своїх руки.

— Куди ви, куди, не покидайте нас! — благала юрба.

Фаєтони, коляси, тачанки, підводи метушилися в світанковій млі. Вибігали заспані, стурбовані денщики з сонних будинків.

— Козаки, — верескнула, скаженіючи, вулиця.

Це страшне, як бич, слово „козаки“ накоїло під час війни куди більше лиха, ніж сами козаки.

Ільману сподобалося це слово. Замість гура, він кинув протиглий сигнал: „козаки“. Балабан його підхопив, і чота, шалено вигукуючи: „козаки“, врзалася в серце приголомшеного міста.

Правильні удари клинків сипалися на опереткові кашкетні ворогів.

Сірий жупан погнав коня тротуаром і, намагаючись урятуватися, схопився обома руками за паркан. Злетіла шапка з товтим шликом.

— А, здоров, хамло, — блимнув очима Махно. Клинок упав на голену голову, і тяжке тіло оклунком покотилося на тротуар.

Ніч, витерта, як старий гривеник, котилася за Буг. Шкода було непроханої спільниці. Вогневими сполохами кулеметів блинув блідий день.

Біля штабу армії змішалася до купи збожеволіла валка. Стогін затертих возами, ніби великими крижинами, коней, талас солдатів та офіцерських жінок, крик селян, що їх збігли розполохом, команди старших, — тріск голобель, цокіт кулеметів, що підступали чимраз ближче, вигуки ура — все це змішалось в якусь пекельну симфонію.

З приміщення штабу армії, колишньої реальної школи, з карабіном напоготові вибіг вузькоплечий лейтенант. Двоє вартових, у залізних касках, з повною викладкою на спинах, застигли в дверях.

Ільманів клинок, разом із словом „козаки“ креснув через тілу руку вниз. Офіцер заточився. Постріл з Балабанового нагана поклав його долі. Лягли хрест-навхрест вартові.

Покотилися по пішоходи каски, як нічні горщики.

Балабан пройшов з кулеметом по штабних коридорах, Ільман і Ганка ломилися в забарикадовані двері. Офіцери били ручними кулеметами з вікон другого поверху.

Влетів Панько Курочка.

— Товаришу комісар, тікай! Панцерники!

Кріз гущу валки, цокочучи кулеметами, що спалахували в імлі, як котячі очі, мов той хвилеріз, сунув панцерник.

Чота верхи мчала оскаженілими вулицями: Панцерник пробився крізь валки і сунув назирці. Вузьким залізничним містком колією, поодиначи врятувалася чота біля казарм.

Кулеметники зовсім стетерілого Квасова, що загубив шапку в бою, прийняли чоту в кинджали. Порізали на смерть передових коней Ільмана й Балабана.

— Адже в місті поляки! Звідки вас чорти несуть?

Махно відлетів до Квасова.

— Якби мого „Буяна“, я б тобі показав „губернатор“.

Квасова дражнила губернатором уся бригада. Колишній кирасир і каменяр, що чудово знався на тонкощах плацпардної муштри, він на тактиці тямився, як той баран. Під чаркою Квасов раз-у-раз хвалився, що він позашлюбний син вятського губернатора. Але всі добре знали, що це була брехня.

Ідучи попереду полку, він зупиняв селянина і питався:

— З якого села.

— З Петропавлівки.

— З Петропавлівки? Чудово? А чи ти пам'ятаєш з тієї війни мене, полковника Квасова? Що стояв у вашім селі з кірасирським полком.

Мужики здивовано дивилися на дивака, аж поки серед них не трапився один, що таки впізнав його.

— Та як не впізнати Стюпку Квасова? Впізнав, впізнав. Шенденщиком у полковника був, у моїй хаті стояв.

У чоті зникла розвідниця Ганка.

— Під панцерником пропала, — пояснив Курочка.

— Шкода баби, шкода товариша.

Якусь хвилину стояли понуро. Потім повернулися до місця. Попереду їхав Балабан, з кулеметом в руках, на новім коні, що його захопив у казармах.

* * *

На Кам'янецькім шосе простяглася табором, уже спаралізована й залякла, сум'ятна юрба.

Під хатами стояли спішені ескадрони першого полку. Башпаки йшов по шосе Квасов.

Спалахнув у лавах холодний морозяний свист. Хтось кинув дзвінко й ущипливо: „сапожник“. Затюкали вершники Ніконовського полку.

Помічник Шостака — Сакулін, колишній полковник, що сімнадцятого року сам зняв погоди — наказав:

— Товаришу Квасов, передайте полк вашому комісарові товаришеві Гангле.

Полк стихився. Прихований жаль спалахнув на суворих обличчя бійців.

Звідкілясь поприбігали жінки й нестямно заголосили над трупами, що голічєрва лежали по шосе.

Розвідачі привели коні з стайні командувача шостої польської армії Ромера. Золоті, блискучі, як червінці, коні ставали дибки й басували.

— Шостакові, Шостакові, — гримнула юрба.

— Добре, товариші, — посміхнувся Сакулін. — Були б коні, а їздці знайдуться.

— А ми кажемо, Шостакові.

— Буде й Шостакові, — усміхався помічник комбрига, — але треба ще декому. Що, товариші, коли, ми приміром, командармові подаруємо коника?

— Командармові можна. Той такий. Йому й трійки не шкода.

— Отож бо воно й то, — поплескав Сокулін по плечі одного з драгунів.

Прийшов Балабан із закривавленою лівою рукою. Йому прострелили з револьвера великий палець.

— Краще б усю руку втратити та Ганку знайти — тужив Балабан. Тільки й його, що він знайшов її коня, прошитого кількома кулями.

Полонений фельдшер з шпитального персоналу, що його привели до Ільмана, перев'язав кулеметникові рану.

Фельдшера, що перев'язав Балабана, залишили живим. Це був познанський поляк, з німецьким прізвищем Вальтер, високий

голубокий. Пізніше він казав, що ще за імперіялістичної війни дав собі слово нікого не вбивати. Доля зласкавилася над ним.

Панічний галас спалахнув десь коло в'язниці, звідки щойно випустили в'язнів і, щохвилини зростаючи, божевільним гулом потоків по шосе. Вмить зацокотів, поливаючи вулицю, кулемет.

По шосе, розлюченим буйволом, мчав ваговіз. Вершники панічно тулилися до стін, відступаючи йому дорогу. Тяжке тиснення давили й підкидали вгору свіжопорубані тіла.

Біля важкого повозу, де братва розбивала полкову казну, пригорщами, мов локшину, розхапуючи хрусткі асигнації, юрба розбігалася в останню мить.

Балабан підкинув кулемета. Скривився з болю, дав один постріл, і зупинився. Великі очі його широко розплющились. Серед петлюрівських і польських офіцерів він упізнав свого.

За хвилину порох знову ліг на дорогу. Офіцерам було не до драгунів. Братва знов налетіла на підводу з казенним добром.

З міста, ведучи Буяна за повіді, примчав Махно. Задоволений, він перебирав у кишені дзвінку здобич. За пазухою в нього лежало новісінький портсигар.

Вершники прикручували розбухлі тороки, припинали до дуки третю й четверту пару чобіт.

Навіть ті, що не були під Месіорівкою, в Проскуріві, влізли в новісіньку пару французького сукна.

Сотня підбивала щедрий підсумок.

* * *

Плодючі долини Буга й Случа заллято сльозами катованих селян. Кожну цю сльозу закроплено річками крові польських солдатів.

Жахні гекатомби потятих трупів зисіяли маршрути червоних драгун.

Не встигнувши стямитись від грізного удару армії Буденного в районі Житомиру, польська армія геть стерялася від шаленої січі над Бугом.

Червоні драгуни бригади Шостака вдарили ворога в серце. поперетинавши всі жили, що те серце живили.

Командарм натиснув з фронту добірними полками піхоти, пославши радіом, через голови поляків, подяку Шостаковій бригаді.

Згорнулися сині колони й покотилися повільно, обережно, найживіше, як собака, що бачить вовка, відбиваючи багнетні атаки.

Бригада курсувала вдовж і впоперек, хрест-нахрест у найближчій запіллі, розсіваючи жах і тривогу. Полки, що відступали з фронту, проходячи путями, позначеними нечуваною помстю драгунів, ще більше згорталися, проймаючись жахом

і ненавистю. Роз'їзда боялися більше, як полку, а полк зустрічали, заткнувши в залізо налякані серця.

Ні, не могло бути полону для цих колон, що відступали.

Сотні й тисячі потятих трупів, пришиті до землі уламками списів тіла, калюжі рудої крові відзначали безжальні маршрути червонодрагунських полків.

Білополяки дорого заплатили за свою нетривалу втіху. Кожну заклепку з Київського мосту, який вони зірвали, оклупени людською головою.

Велика мета вимагає великих жертв.

Хіба польський народ за ненажерну жадливість своїх королів, за Drang nach Osten своїх магнатів, уперше засівав своїми кістками плідючі поля Волині й Поділля?

А в інших містинах Європи, з давніх давен, московські стрільці, половецькі їзди, галицькі, володимирські й київські дружинники, литовські мечоносці, шведські солдати, угорські гусари, турецькі аскери, монгольські лучники хіба не дробили голів, не кришили тіл, не цідили кров польських солдатів за імперіялістичні прагнення польської шляхти?

Ненажерливість імперіялістів зростає чимраз більше, якщо її не залляти власною кров'ю.

Розвідсотня, по тяжкім нічнім марш, розташувалась у виселковій біля гостинця.